

રામ અને કૃષ્ણ

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશાહવાલા

રામ અને કૃષ્ણ

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

વીસ રૂપિયા

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૨૩

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૨૩

સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૨૯

સાતમું પુનર્મુદ્રણ, પ્રત ૩,૦૦૦, ઓક્ટોબર ૨૦૦૫

કુલ પ્રત : ૧૩,૦૦૦

ISBN 81-7229-124-8 (set)

પ્રકાશક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ

અને

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ વતી

જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટી

નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

મુદ્રક

જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ

નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

પ્રયોજકનું નિવેદન

‘ધર્મને સમજો’ પુસ્તક સંપુટ નવજીવન અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી સંયુક્ત રીતે પ્રકાશિત થાય છે. નવજીવન અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અત્યાર સુધીમાં સર્વધર્મસમભાવને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવેલાં, સામાન્ય વાચકને રસ પડે તેવાં પ્રકાશનો આ સંપુટમાં સમાવી લીધાં છે. જગતના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો તથા તેના સ્થાપકોનો પરિચય વાચકને આ સંપુટમાંનાં પ્રકાશનોમાંથી મળી રહેશે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ધ્યેયોમાં બધા પ્રચલિત ધર્મોને વિશે સંપૂર્ણ આદર રાખવાનું અને વિદ્યાર્થીઓના આત્મવિકાસને અર્થે ધર્મનું જ્ઞાન અહિંસા અને સત્યને દષ્ટિમાં રાખીને આપવાનું ગાંધીજીના સીધા માર્ગદર્શન હેઠળ નક્કી કરવામાં આવેલું છે. તે મુજબ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પૂર્વ-સ્નાતક માધ્યમિકાલયોમાં બધા ધર્મોના શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ આધાર પાઠ્યક્રમ તરીકે અનિવાર્ય છે. અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં પણ પ્રથમ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં જગતના ધર્મોનો વૈકલ્પિક પાઠ્યક્રમ પ્રચલિત છે.

નવજીવન ટ્રસ્ટના દસ્તાવેજમાં તેના ઉદ્દેશોની પૂર્તિસાર જે જે પ્રવૃત્તિઓ કરવાનું સૂચવેલું છે તેમાં હિંદમાં વસેલી બધી જુદી જુદી કોમો વચ્ચે એકબીજાનો પ્રચાર કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. એ હેતુ માટે નવજીવને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં પ્રસ્થાપિત કરેલા અનામત કોશમાંથી સાહાય મળવાને પરિણામે આ પુસ્તક સંપુટ સામાન્ય વાચકને પરવડી શકે તેવી રાહતદરની કિંમતે આપવાનું શક્ય બન્યું છે.

ગાંધીજી પ્રસ્થાપિત બંને સંસ્થાઓની બધા ધર્મોની સાચી સમજણ ફેલાવવાની જવાબદારી છે. વળી ઉચ્ચશિક્ષણમાં હવે મૂલ્યશિક્ષણ તથા તુલનાત્મક ધર્મોના શિક્ષણનું મહત્ત્વ સ્વીકારાતું જાય છે. કેન્દ્ર સરકારના માનવસંસાધન મંત્રાલયે તથા યોજના પંચે તેમ જ વિશ્વવિદ્યાલય અનુદાન આયોગે આ પ્રકારના નૈતિક મૂલ્યોની કેળવણી કરતા શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાનું નક્કી કર્યું છે. આને અનુલક્ષીને આ પુસ્તક-સંપુટ ઉચ્ચશિક્ષણમાં કાર્ય કરતા સાહુ કોઈને ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

‘ધર્મને સમજો’ના આ પુસ્તક-સંપુટ મારફત ગાંધીજીનો સર્વધર્મ-સમભાવનો સંદેશો સર્વત્ર વસતા ગુજરાતી કુટુંબોમાં પ્રસરશે એવી આશા છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. કિશોરલાલભાઈનું આ પુસ્તક નવજીવને પહેલું ઈ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. ત્યાર પછી તેમણે એમાં સુધારા કર્યા હતા. અને તેની સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ પ્રસ્થાન કાર્યાલય તરફથી બહાર પડી હતી. અને ત્યાર બાદ તેનાં બે વાર પુનર્મુદ્રણ (ઈ. સ. ૧૯૩૭ તથા ૧૯૪૬માં) થયાં હતાં. તે પછી આ રીતે બીજેથી પ્રસિદ્ધ થયેલી એમની અર્ધી ચોપડીઓ એક જ જગ્યાએથી નવજીવનમાંથી બહાર પડે, એ સારું છે. આ ચોપડીની નકલો હવે સિલક રહી નથી. એટલે તેનું પુનર્મુદ્રણ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે, તે હવે નવજીવન તરફથી બહાર પડે છે. શાળાઓમાં ઇતરવાચન તથા ભણતા પ્રૌઢોના વિશેષવાચનમાં એ ખૂબ ઉપયોગી નીવડશે. સામાન્ય વાચકે પણ આ વાંચવા જેવો પ્રબંધ છે. શ્રી કિશોરલાલભાઈ ભારે ચિંતક હતા, સાધક હતા. કંઈ દૃષ્ટિએ તેમના જેવા ધર્મપરાયણ પુરુષ રામ અને કૃષ્ણને આરાધતા એ, આથી કરીને સમજવા જેવી આખત ગણાય. તેથી આ પુસ્તક ધર્મજ્ઞાન માટે સામાન્ય વાચન તરીકે પણ ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

૩-૨-૧૬

લેખકની પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અતિશય પૂજ્યેલા કેટલાક મહાપુરુષોનો ટૂંકો જીવનપરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે એ શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

આપણે હિંદુઓ માનીએ છીએ કે જ્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સાધુતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્જાળનું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પરમાત્માના અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા એમની ભક્તિ કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વત્ર એક પરમાત્માની શક્તિ - સત્તા - જ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં-તમારામાં-સર્વેમાં એક જ પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે. એની જ શક્તિથી સર્વેનું હલન-ચલન-ચલણ છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઈશુ વગેરેમાં પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિ હતી. ત્યારે આપણામાં અને રામકૃષ્ણાદિકમાં શા ફેર ? એ પણ મારા-તમારા જેવા જ મનુષ્યો દેખાતા હતા; એમને પણ મારી-તમારી માફક દુઃખો વેદવાં પડ્યાં હતાં અને પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર શા માટે કહીએ છીએ ? હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીએ છીએ ?

‘આત્મા સત્યકામ-સત્યસંકલ્પ છે’ એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીએ, ઇચ્છીએ તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવો એનો અર્થ

થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર-પરમાત્મા-બ્રહ્મ કહીએ છીએ. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન — શરણુ — લઈઆપણે જે સ્થિતિમાં આજે છીએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને કરીશું. રામ-કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈ પૂજનીય અને એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે મનુષ્યજાતિના પૂજન-પાત્ર જશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે — અજાણપણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; એમણે બુદ્ધિપૂર્વક એનું આલમ્બન લીધેલું.

ખ્રીસ્તે ફરક એ કે આપણે આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પરમાત્મા શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. મહાપુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મહાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મજીવનો આશ્રય લે છે.

ત્રીજો ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદ્ધાર માનનારો હોય છે. જૂનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. મહાપુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા; એ શાસ્ત્રોના રચનારા અને ફેરવનારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્રો થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપ થાય છે. એમણે પરમ તત્ત્વ જોળખી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કર્યું છે. એવા સજ્ઞાન, સવિવેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે વિચાર સૂઝે, જે આચરણ યોગ્ય લાગે તે જ સમ્બંધસ્ત્ર, તે જ સદ્ધર્મ. કોઈ પણ ખ્રીસ્તી શાસ્ત્રો એમને બાંધી શકતાં નથી કે એમના નિર્ણયમાં ફરક પાડી શકતાં નથી.

આપણે આપણા આશયોને ઉદાર બનાવીએ, આપણી આકાંક્ષાઓને ઉચ્ચ બાંધીએ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક આલમ્બન લઈએ તો આપણે અને અવતાર ગણાતા પુરુષો તત્ત્વતઃ જુદા નથી. વીજળીની શક્તિ ધરમાં ગોડવાયેલી છે; એનો ઉપયોગ આપણે એક ક્ષુદ્ર ઘંટડી વગાડવામાં કરી શકીએ તેમજ તે વડે દીવાની પંક્તિથી આખા ધરને શણગારી શકીએ. તે જ પ્રમાણે પરમતત્ત્વ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યું છે; એની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીએ અથવા મહાન અને આરિત્રવાન થઈ સંસારને તરી જઈએ અને બીજાને તારવામાં મદદગાર થઈએ.

મહાપુરુષોએ પોતાની રોગરગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુઃખભંજન થવા આકાંક્ષા ધરી. એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયી, વૈરાગ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઇચ્છા કરી. સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઇન્દ્રિયોના જ્યથી, મનના સંયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી, પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યંત પ્રેમથી, બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વશક્તિ અર્પણ કરવા માટેની નિરંતર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસક્તિથી અને નિહંકારીપણાથી, શુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થયા.

આપણે ધારીએ તો આપણે પણ એવા પવિત્ર થઈ શકીએ, એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીએ, એટલી કરુણા વૃત્તિ કેળવી શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહંકારી થઈ શકીએ. એવા થવાનો આપણો નિરંતર પ્રયત્ન રહે એ જ તેમની ઉપાસના કરવાનો હેતુ. જેટલે અંશે આપણે એમના જેવા થઈએ તેટલે અંશે જ આપણે એમની સમીપ પહોંચ્યા એમ કહેવાય. જો આપણો એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ પણ વૃથા છે,

અને એ નામસ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

આ જીવનપરિચય વાંચી વાંચનાર મહાપુરુષોને પૂજ્યતા થાય એટલું ખસ નથી. એમની મહત્તા શાને લીધે છે તે પારખવા શક્તિ-માન થાય અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાય.

છેવટમાં એક વાક્ય લખવું ઘટે છે. આમાં જે કંઈ નવું છે તે વિચારે મને પ્રથમ સૂઝ્યા છે એમ નથી કહી શકતો. મારા જીવનના ધ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દૃષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન કરી નાખનાર, મને અધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો એ માટે હું ઋણી છું. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને ગ્રહણશક્તિની સમજવી.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે હું રા. ખ. ચિન્તામણિ વિનાયક વૈદ્યનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગુજરાતી અનુવાદકોનો અને બુદ્ધદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. ધર્માનંદ કોસંખીના ‘બુદ્ધલીલા સાર-સંગ્રહ’ અને ‘બુદ્ધ, ધર્મ’ અને સંઘ’નો ઋણી છું. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હેમાચાર્ય કૃત ‘ત્રિપિઠિશલાકા પુરુષ’ ને આધારે છે અને ઈશુ માટે ‘આખખલ’નો ઉપયોગ કર્યો છે.

માગસર વદ ૧૧

સંવત ૧૯૭૯

(ઈ. સ. ૧૯૨૩)

બીજી આવૃત્તિના ખુલાસામાંથી

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવા હું મારી અનુમતિ આપવામાં આનાકાની કર્યા કરતો હતો. કારણ કે, જોકે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થયેલી સમાલોચનાઓ બધી અનુકૂળ હતી, છતાં ગાંધીજીના સંબંધથી મારા સાથી જેવા કહી શકાય એવા એક મિત્રે એ પુસ્તકોનો ખડુ બારીકાથી અભ્યાસ કરી એ ઉપર વાંધાઓની યાદી રજૂ કરી છે. એમનો મત એવો થયો છે કે મેં આ પુસ્તકોમાં “રામની કેવળ વિડંબના કરી છે.” “કૃષ્ણનો તો વળી ધાણ જ કાઢી નાંખ્યો છે.” અને “બુદ્ધને માથે કરવામાં પણ બાકી નથી રાખી.” પોતે જૈન ન હોવાથી ‘મહાવીર’ વિષે એ ટીકા કરવા અસમર્થ હતા પરંતુ એક એ જૈન મિત્રોએ મહાવીરના મારા આલેખન વિષે પોતાનો તીવ્ર અસંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. અને ‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’ વિષે એ ગુજરાતી ખ્રિસ્તીઓના વાંધાઓ પણ આવેલા છે. ‘સહજનનંદ સ્વામી’નું પુસ્તક સંપ્રદાયમાં અમાન્ય જેવું રહ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ સ્થિતિમાં પુસ્તક ફરીથી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં ટીકાકારોની દૃષ્ટિથી મારે એ પુસ્તકો ફરી ફરી વિચારી જવાં જોઈએ અને એ જેમને ગમ્યાં હોય તેમને શા કારણથી ગમ્યાં એ જાણવું જોઈએ અને બીજી આવૃત્તિને જરૂર પડે તો સુધારવી જોઈએ — એમ મને લાગ્યું. આ કારણથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવા માટે મારો ઉત્સાહ મંદ હતો, પણ ભાઈ રણછોડજી મિસ્ત્રીનો આગ્રહ ચાલુ જ હોવાથી છેવટે મારે એમની ઇચ્છાને વશ થઈ બીજી આવૃત્તિ કાઢવા અનુમતિ આપવી પડી છે.

‘અનુમતિ આપી છે’ એટલે, અર્થાત્, પુસ્તક ફરીથી સુધારી પણ ગયો છું, અને કેટલોક ભાગ ફરીથી લખી નાંખ્યો છે. પણ જે

સુધારે કર્યો છે તેથી મારા ટીકાકારોને સંતેષી શકીશ એવી ખાતરી આપી શકતો નથી. ઊલટું, આ જીવનચરિત્રોના પ્રતાપી નાયકો પ્રત્યે મારું વલણ જ્યાં જ્યાં પહેલી આવૃત્તિમાં મોઢમ રહેલું હતું તે વધારે સ્પષ્ટ થયું છે.

આ જીવનચરિત્રમાળાનું નામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પહેલી આવૃત્તિમાં ‘અવતારલીલા લેખમાળા’ રાખેલું અને તે મેં રહેવા દીધું હતું. પણ એ નામની યોગ્યતા વિષે મારા મનમાં શંકા હતી જ. ‘અવતાર’ શબ્દની પાછળ સનાતની હિંદુના મનમાં જે વિશેષ કલ્પના રહેલી છે, તે કલ્પના મને માન્ય નથી એ તો પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે; અને તે કલ્પનાની સાથે પોષાતી ખામક માન્યતા કાઢી નાખ્યા છતાં રામ-કૃષ્ણાદિક મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જાળવી રાખવો એ આ પુસ્તકનો એક હેતુ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. વળી ‘અવતાર’ શબ્દ સાથે ‘લીલા’ શબ્દનું જોડાણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં ખાસ પ્રકારની માન્યતા નિર્માણ કરે છે અને ‘લીલા’ શબ્દ અનર્થમૂલક પણ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે. આથી ‘અવતારલીલા લેખમાળા’ એ નામ કાઢી નાખ્યું છે.

પણ મેં પ્રસ્તાવનામાં ‘અવતારી પુરુષો’ એવા શબ્દો આ ચરિત્રનાયકો વિષે વાપર્યા હતા અને તે ઉપરથી પ્રકાશકે ‘અવતારલીલા લેખમાળા’ એવું નામ રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે. . . . મરાઠી ભાષામાં ‘અવતારી પુરુષ’ એક રૂઢિપ્રયોગ છે, અને તેનો અર્થ કેવળ વિશેષ વિમૂતિમાન પુરુષ એટલો જ થાય છે; અને એ રીતે શિવાજી, રામદાસ, તુકારામ, એકનાથ, લોકમાન્ય તિલક વગેરે કોઈ પણ લોકોત્તર કલ્યાણકર શક્તિ પ્રગટ કરનાર જન ‘અવતારી પુરુષ’ કહેવાય છે. એ શબ્દો વાપરવામાં મારા મનમાં એટલી જ કલ્પના હતી. પરંતુ ગુજરાતીમાં એ શબ્દપ્રયોગ ન હોવાને લીધે

એથી થોડોક ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેથી એ શબ્દપ્રયોગ આ આવૃત્તિમાંથી કાઢી નાખ્યો છે.

આ દૂંકાં ચરિત્રોની સાચી ઉપયોગિતા કેટલી? ઇતિહાસ, પુરાણ કે ઔદ્ધ-જૈન-ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રોનો આરીક અભ્યાસ કરી, ચિકિત્સક વૃત્તિથી મેં કાંઈ નવું સંશોધન કર્યું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ માટે વાચકે શ્રી ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય કે શ્રી અંકિમચંદ્ર ચત્રોપાધ્યાય વગેરેનાં વિદ્વાતાપૂર્ણ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ચરિત્રનાયકો વિષે અસાંપ્રદાયિક દષ્ટિ રાખ્યા છતાં રાજના ધાર્મિક વાચનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ટપ્પાં કે વિસ્તારથી સાગં ચરિત્રો લખાયેલાં નથી. એવાં પુસ્તકની જરૂર છે એમ હું માનું છું. પરંતુ તે કાર્ય ઉપાડવા માટે જે અભ્યાસ જોઈએ તે માટે હું સમય કે શક્તિ મેળવી શકીશ એવો સંભવ જણાતો નથી. ત્યારે, મારી આ લેખમાળાનું પ્રયોજન આટલું જ છે :-

માણસ સ્વભાવથી જ કોઈકને પૂજતો હોય છે જ. કેટલાકને દેવ કરીને પૂજે છે તો કેટલાકને મનુષ્ય સમજતો છતાં પૂજે છે. જેને દેવ કરીને પૂજે છે, તેને પોતાથી અલગ જાતિનો સમજે છે; જેને મનુષ્ય રાખીને પૂજે છે, તેને એ પોતાનો — એછોવત્તો — આદર્શ કરીને પૂજે છે. રામ-કૃષ્ણ-બુદ્ધ-મહાવીર-ઈશુ વગેરેને જુદી જુદી પ્રજાના લોકો દેવ ગતાવી — અ-માનવ કરી — પૂજતા આવ્યા છે. એને આદર્શ કરી એના જેવા થવાની હોંશ રાખી પ્રયત્ન કરી પોતાનો અબ્યુદય સાધવો એમ નહીં, પણ એનું નામોચ્ચારણ કરી, એમાં ઉદ્ધારક શક્તિનું આરોપણ કરી તેમાં વિશ્વાસ મૂકી પોતાનો અબ્યુદય સાધવો એ આજ સુધીની આપણી રીત છે. એ રીત એછીવત્તી પણ અંધ-શ્રદ્ધા — એટલે બુદ્ધિ ન ચાલે ત્યાં સુધીની જ માત્ર શ્રદ્ધાની છે. વિચાર આગળ એ ટકી શકતી નથી.

જુદા જુદા મહાપુરુષોમાં એ દેવભાવ વધારે દૃઢ બનાવવાનો પ્રયત્ન એ જ સર્વે સંપ્રદાયોના આચાર્યો, સાધુઓ, પંડિતો વગેરેનાં જીવનકાર્યનો ઇતિહાસ થયો છે. એમાંથી ચમત્કારોની, ભૂતકાળમાં થયેલી આગાહીઓની અને ભવિષ્યકાળ માટે કરેલા અને સાચા પડેલા વર્તારાઓની આખ્યાયિકાઓ રચાયેલી છે, અને એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે જીવનચરિત્રમાંથી સેંકડે નેત્રું કે એથી વધારે પાનાં એ જ વસ્તુથી ભરેલાં હોય છે. આનું સામાન્ય જનતાના મન ઉપર એવું પરિણામ થયું છે કે માણસની એનામાં રહેલી પવિત્રતા, લોકોત્તર શીલસંપન્નતા, દયા આદિ સાધુ અને વીર પુરુષના ગુણોને લીધે એની કિંમત એ આંકી શકતા નથી. પણ ચમત્કારની અપેક્ષા રાખે છે, અને ચમત્કાર કરવાની શક્તિ એ મહાપુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે. શિલાની અહલ્યા કરવાની, ગોવર્ધનને ટચલી આંગળી પર ઊંચકવાની, સૂર્યને આકાશમાં થોભાવી રાખવાની, પાણી પરથી ચાલી જવાની, હજારો માણસોને એક ટોપલી રોટીથી જમાડવાની, મર્યા પછી સજીવન થવાની — વગેરે વગેરે દરેક મહાપુરુષના ચરિત્રમાં આવતી વાર્તાઓના રચનારાઓએ જનતાને આ રીતે ખોટા દૃષ્ટિ-ચિંત્રમાં ચઢાવી દીધી છે. આવા ચમત્કારો કરી બતાવવાની શક્તિ સાધ્ય હોય તોયે તેથી જ કોઈ માણસ મહાપુરુષ કહેવાવવાને લાયક ન ગણાવે જોઈએ. મહાપુરુષોની ચમત્કારો કરવાની શક્તિ કે ‘અરેમિયન નાઇટ્સ’ જેવાં પુસ્તકોમાં આવતી જાદુગરોની શક્તિ એ બેઉની કિંમત માણસાઈની દૃષ્ટિએ સરખી જેવી જ છે. એવી શક્તિ હોવાથી કોઈ પૂજાપાત્ર ન થવો જોઈએ. રામે શિલાની અહલ્યા કરી, કે પાણી પર પથ્થર તરાવ્યા એ વાત કાઠી નાખીએ, કૃષ્ણ કેવળ માનુષી શક્તિથી જ પોતાનું જીવન જીવ્યા એમ કહીએ, ધર્મીએ એક પણ ચમત્કાર બતાવ્યો નહોતો એમ માનીએ. છતાં રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ધર્મી વગેરે પુરુષો માનવજાતિના શું કામ પૂજાપાત્ર છે એ દૃષ્ટિથી આ ચરિત્ર આલેખવાનો પ્રયત્ન છે. એ કેટલાકને ન

રુચે એ સંભવિત છે; પણ એ જ સાચી દષ્ટિ છે એમ મારી ખાતરી છે અને તેથી એ રીતને ન છોડવાનો મેં આગ્રહ રાખ્યો છે.

મહાપુરુષોને નિહાળવાનું આ દષ્ટિબિંદુ જેમને માન્ય હોય તેમને માટે આ પુસ્તક છે.

વિલેપારકે

ફાગણ વદ ૩૦

સંવત ૧૯૮૫

(ઈ. સ. ૧૯૨૬)

કિશોરલાલ ઘં મશરૂવાળા

તારણ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૩

લેખકની પ્રસ્તાવના

૫

રામ

બાલકાણ્ડ

૧. રામચરિત્ર	૩
૨. રામમહિમા	૪
૩-૪. જન્મ	૫
૫. વિશ્વામિત્ર સાથે	૭
૬. પરશુરામ	૯

અયોધ્યાકાણ્ડ

૧. યુવરાજપદ	૧૦
૨. દૈત્યીનો કલહ	૧૦
૩. દશરથનો શોક	૧૨
૪-૫. રામનાં પ્રતો	૧૩
૬. સીતા અને લક્ષ્મણનો સાથ	૧૪
૭. વલ્કલપરિધાન	૧૪
૮-૯. વનવાસ	૧૫
૧૦. દશરથનું મૃત્યુ	૧૬
૧૧-૧૨. ત્રણ રાણીઓની દશા	૧૬
૧૩-૧૪. ભરતનું આગમન	
અને દૈત્યીને કપકો	૧૭
૧૫. ભરતનો સંતાપ	૧૮
૧૬. રામ્યનો અસ્વીકાર	૧૮
૧૭. રામને પાછા લાવવા પ્રયાણ	૧૯
૧૮. ચિત્રદેવ	૧૯
૧૯-૨૦. ભરત અને રામનો મેળાપ	૨૦

અરણ્યકાણ્ડ

૧. વિરાધનો નારા	૨૧
૨. દંડકારણ્ય	૨૨
૩. પંચવટી	૨૨
૪. જરાયુ	૨૨
૫. શર્પણખા	૨૩
૬. રાવણ	૨૪
૭-૮. સુવર્ણમૃગ	૨૫
૯. સીતાહરણ	૨૬
૧૦-૧૨. વાનરો	૨૭

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ

૧-૨. રામનો શોક	૨૯
૩. વાનરો સાથે મંત્રી	૩૦
૪. રામની પ્રતિજ્ઞા	૩૧
૫. વાલી સાથે યુદ્ધ, વાલીનો કપકો	૩૧
૬. રામનો ઉત્તર	૩૨
૭. ઉત્તરની યોગ્યાયોગ્યતા	૩૩
૮. વાલીનું મૃત્યુ	૩૪
૯. સુગ્રીવને ધમકી	૩૪
૧૦-૧૧. વાનરોની સ્વાનગી	૩૪

સુન્દરકાણ્ડ

૧. સીતાની શોધ	૩૬
૨. હનુમાનનો મેળાપ	૩૬

૩. હનુમાત અને રાક્ષસો
વચ્ચે રમખાણ ૩૮

૪. લંકાદહન ૩૮

૫. રામનો ઉપહાર ૩૯

યુદ્ધકાણ્ડ

૧-૨. યુદ્ધમંત્રણા ૪૦

૩-૪. વિભીષણ રામના પક્ષમાં ૪૧

૫. અંગદવિદિ ૪૧

૬. યુદ્ધ ૪૧

૭. સીતાની દિવ્ય કરોટી ૪૨

૮-૯. અયોધ્યાગમન ૪૪

ઉત્તરકાણ્ડ

૧-૩. નગરચર્યા ૪૬

૪. સીતાવનવાસ ૪૭

૫-૭. વાલ્મીકિના આશ્રમમાં ૪૮

૮-૧૦. શમ્બુકવધ ૪૯

૧૧. અશ્વમેધ, રામાયણનું ગાન ૫૧

૧૨. સીતાનું બીજું દિવ્ય ૫૨

૧૩. લક્ષ્મણનો ત્યાગ અને દેહાંત ૫૨

૧૪. રામનો વૈકુંઠવાસ ૫૪

૧૫. રામાયણનું તાત્પર્ય ૫૪

નોંધ

૧. રાક્ષસ ૫૭

૨. સૌવધનુધ્ય ૫૮

૩. તપશ્ચર્યા ૫૮

૪. વિભીષણનું આવી મળતું ૫૯

૫. સત્કાર્તિ ૬૦

૬. નારદ ૬૦

તપના અધિકારનો સિદ્ધાન્ત ૬૨

કૃષ્ણ

ગોકુળપર્વ

૧-૨. માતાપિતા ૬૭

૩. કંસ ૬૮

૪. કંસનો જીલમ ૬૯

૫. જીલમીના વહેમ ૭૦

૬. દેવકીપુત્રોનો નાશ ૭૦

૭. બળરામ, કૃષ્ણજન્મ ૭૧

૮. શિશુઅવસ્થા ૭૩

૯. કૌમાર ૭૪

૧૦. પોગદડાવસ્થા, કૃષ્ણભક્તિ ૭૫

૧૧. કૃષ્ણનો સર્વાંગી વિકાસ ૭૬

૧૨. યૌવનપ્રવેશ, કંસની શંકા ૭૬

૧૩. કેશીવધ ૭૭

૧૪-૧૮. અકરાગમન ૭૮

૧૯. વિદાયગીરી ૭૯

૨૦. કૃષ્ણ અને ગોપીઓ ૮૦

મથુરાપર્વ

૧. ગજવધ ૮૧

૨. મુદ્રિક-ચાણુર-મર્દન ૮૧

૩. કંસવધ ૮૨

૪. ઉગ્રસેનનો અભિષેક ૮૩

૫. શૂરગૃહે ૮૩

૬-૭. જરાસંધની ચડાઈ ૮૪

૮. જરાસંધની બીજી ચડાઈ ૮૪

૯. રામ-કૃષ્ણનો મથુરાત્યાગ ૮૫

૧૦. ગોમન્તક પર્વતનું યુદ્ધ ૮૫

૧૧. મથુરા નિવાસ ૮૬

૧૨. રુકિમણી સ્વયંવર ૮૬

૧૩-૧૫. મથુરા પર પુનઃ

આક્રમણ ૮૭

ક્ષારિકાપર્વ

૧. ક્ષારિકામાં વસવાટ ૮૮

૨. રુક્મિણીહરણ	૮૬	૭. યુદ્ધવર્ણન	૧૦૫
૩. નરકાસુર વધ	૯૦	૮. ભીષ્મનો અંત	૧૦૬
૪. શિશુપાળનું આક્રમણ	૯૦	૯. દ્રોણનું સેનાધિપત્ય	૧૦૭
પાંડવપર્વ		૧૦. દ્રોણવધ	૧૦૭
૧. પાંડવો	૯૦	૧૧. કર્ણવધ	૧૦૮
૨. દ્રૌપદી સ્વયંવર	૯૧	૧૨-૧૪. દુર્યોધનવધ	૧૦૮
૩-૪. ઇન્દ્રપ્રસ્થ	૯૨	૧૫. પરીક્ષિત-પુનરુત્થાન	૧૦૯
૫-૬. જરાસંધ વધ	૯૩	ઉત્તરપર્વ	
૭. રાજરસૂય યજ્ઞ, શિશુપાળ વધ	૯૪	૧-૨. સુદામા	૧૧૧
દ્વિતીયપર્વ		૩. યાદવોનો રાજમહ	૧૧૨
૧. કલહનાં બીજ	૯૫	૪-૫. યાદવસંહાર	૧૧૩
૨. જુગાર	૯૫	૬. નિર્વાણ	૧૧૪
૩. દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ	૯૭	૭. કૃષ્ણ મહિમા	૧૧૫
૪. ફરી જુગાર	૯૮	૮-૯. પાંડવો હિમાલયમાં	૧૧૭
૫. કૃષ્ણની મુલાકાત	૯૯	નોંધ	
૬. કૃષ્ણનું તત્ત્વચિંતન અને યોગાભ્યાસ	૯૯	૧. આકાશવાણી	૧૧૮
ત્રીતીયપર્વ		૨. આપણા યુગનાં . . .	૧૧૮
૧. પાંડવોનું પ્રગટ થવું	૧૦૦	૩. પુરુષમેધ	૧૨૦
૨-૩. કૃષ્ણવિષ્ટિ	૧૦૧	૪. રાજરસૂય યજ્ઞ, અશ્વમેધ	૧૨૦
૪. વિદુર, ભીષ્મ અને કૃષ્ણ	૧૦૨	૫. અવભૃથરનાન	૧૨૦
૫. અર્જુનનો વિષાદ	૧૦૩	૬. શકુનિનું મહેલું	૧૨૧
૬. ગીતોપદેશ	૧૦૪	૭. ભાઈઓની હોડ	૧૨૧
		૮. દ્રૌપદીના વર	૧૨૨
		૯. કપટનું આજ	૧૨૨

રામ-કૃષ્ણ [સમાવેશના]

૧-૩. પુરુષોત્તમ	૧૨૭	૯. રામોપાસનાનો માર્ગ	૧૩૧
૪. રામચરિત્રનું તાત્પર્ય	૧૨૭	૧૦. કૃષ્ણોપાસનાનો માર્ગ	૧૩૨
૫-૭. કૃષ્ણચરિત્રનું તાત્પર્ય	૧૨૯	૧૧. દેવ અને ભક્તનો સંબંધ, ગોપીભક્તિ	૧૩૨
૮. ઉપાસનાનો હેતુ	૧૩૧		
૧૨-૧૩. જીવન એ ઉત્સવ	૧૩૩		

राम

બાલકાણડ

શ્રી રામચંદ્રના પ્રતાપી ચરિત્રથી ભાગ્યે જ કોઈ હિંદુ અભાણ્યો હોઈ શકે. રામાયણ લખાયાને કેટલી સદીઓ થઈ ગઈ તેનો પત્તો લગાડવો આજે મુશ્કેલ રામચરિત્ર છે. રામાયણમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું છે અને કવિએ રચેલી કથાનો ભાગ કેટલો છે તે ઠરાવવું લગભગ અશક્ય છે; અને તે ઠરાવવામાં બહુ પ્રયોજન પણ રહ્યું નથી. કારણ વાલ્મીકિ અને ત્યાર પછીના સંકડો કવિઓએ રામકથાને જુદી જુદી રીતે પ્રબના હૃદયમાં એટલી ઊંડે ઉતારી છે અને એટલી સત્યવત્ બનાવી મૂકી છે કે સાચી હકીકતો પણ એથી વધારે સત્યવત્ ભાગ્યે જ લાગી શકે; છતાં રામાયણ એક પ્રાચીન કાવ્ય છે એ યાદ રાખવું જોઈએ. તેથી અદ્ભુત રસ જમાવવા માટે એમાં અમાનુષી-દૈવી-ચમત્કારિક વાતો સહેજે આવી છે. એ અદ્ભુત વાતો એવી રીતે ગૂંથાયેલી છે કે તેને તદ્દન છોડી દઈને રામાયણની વાત કહેવી શક્ય નથી. આ ઉપરાંત પાછલા કવિઓએ અને, રામની ઈશ્વરના અવતારમાં ગણના થવા માંડ્યા પછી, ભક્તિમાગી કવિઓએ તેમાં ચમત્કાર અને અદ્ભુત રસનો એટલો ઉમેરો કર્યો છે કે મૂળ વાલ્મીકિની વાત ઢંકાઈ ગયા જેવીયે થઈ છે. વાર્તાના પ્રવાહ સાથે સંબંધ ન હોય તેવી વાતો અહીં છોડી દીધી છે. રામનાં ચરિત્રોને અતિપ્રાકૃત — દૈવી શક્તિથી બનેલાં — દર્શાવવા

લખાયેલી જે વાતો લાગી છે તે છોડી દીધી છે. છતાં કેટલીક અદ્ભુત રસની વાતો આવ્યા વિના રહી નથી. એ કાઠી નાખવા માટે વળી એક નવા રામ બનાવવા પડે. વાચકે એવી વાતોને ‘નવલકથા’થી વધારે મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. એટલું બાદ કરતાં અનેક પ્રકારના માણસાઈના અને ઉત્તમ પુરુષના આદર્શો બતાવનારા આ કાવ્યમાંથી રામચરિત્ર કેવું ભાસે છે, તે રીતે આ નાનકડું ચરિત્ર લખાયું છે.

૨. નાનકડા અયોધ્યા જિલ્લાના અધિપતિ કરતાં અનેક મોટા ચક્રવર્તી^૧ અને પરાક્રમી રાજાઓ હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયા. છતાં, જાણે ગઈ કાલે જ રામચરિત્ર રામમહિમા ન બન્યું હોય એટલો એમનો યશ અને એમના પ્રતિની ભક્તિ હજી સુધી હિંદુ-હૃદયમાં સ્ફુર્ત્યા કરે છે. આજની રાક્ષસ જેવી વિશાળ બ્રિટિશ સલ્તનતના સિંહાસન પર બેસનારા શહેનશાહને તુચ્છ ગણે એવા સમ્રાટો પણ કદાચ કોઈ કાળે પૃથ્વી પર અસ્તિત્વમાં આવે અને કાળની અનંતતામાં લીન થઈ જાય; એમના કાળમાં એમના હાથ તળે લખાયેલી પ્રબળો કદાચ એમનો જયજયકાર પણ કરે. છતાં, ‘રાજા રામચંદ્રકી જય’ એ ઘોષણા બુલાવવાને અને એ જયકારમાં ઝગઝગતા ચિરંજીવ યશ અને અતુલ્ય ભક્તિને હઠાવવાને કોઈ મહીપતિઓ સમર્થ ન થાય એ સંભવનીય છે. કોઈ આખા જગતનો સમ્રાટ થઈ શકે; રાવણના રાજ્ય કરતાંયે વધારે મોટી બ્રિટિશ સલ્તનતને ધૂળમાં રગદોળી નાખે એવો કોઈ પરાક્રમી પુરુષ

ભૂતળ ઉપર પેદા થઈ શકે; છતાં એ રાજા રામના યશને જીતી ન શકે એવું બને. રામને કોઈ જીતી શકશે તો તે રામનો ઉપાસક જ. જે પૂર્ણપણે રામનાં ઉદાર ચરિત્રોને પોતાનો આદર્શ બનાવી, તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડશે, અને એ અર્થમાં રામરૂપ થશે તે જ રામને જીતશે.

૩. ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોમાં ઇક્ષ્વાકુ^૧ કુળ અત્યંત પ્રતાપી થઈ ગયેલું જણાય છે. જે જે પ્રતાપી રાજાઓની કીર્તિ હિંદુસ્તાનની પ્રજાઓ ગાય છે તેમાંના જન્મ અનેકની વંશપરંપરા ઇક્ષ્વાકુ કુળ સાથે જોડવામાં આવે છે. સગર,^૨ દિલીપ,^૨ ભગીરથ,^૨ હરિશ્ચંદ્ર,^૩

૧. સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનો આદિપુરુષ. વિવસ્વત્ (સૂર્ય)નો પુત્ર મનુ અને મનુનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ એવી કથા છે. ગીતામાં ચોથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં જે વિવસ્વાત્ અને મનુનાં નામ છે તે આ જ. ઇક્ષ્વાકુ વંશની આગળ જતાં ઘણી શાખાઓ પડી ગઈ. રામનું રઘુકુળ એમાંની એક શાખા. રઘુના વંશજો તે રાઘવો; માટે રામને રાઘવ, રઘુપતિ વગેરે ઉપનામો દેવાય છે.

૨. સગર, દિલીપ, ભગીરથ — રાઘવોના પૂર્વજો — જેમણે અનેક વર્ષો સુધી પ્રયાંડ પ્રયત્નો કરી ગંગાને ભારતવર્ષમાં વહેતી કરી. એમાં સૌથી મોટો અને યશસ્વી પ્રયત્ન ભગીરથ રાજાનો હતો. તે ઉપરથી ‘ભગીરથ’ શબ્દ બહુ ભારે — પ્રયાંડ એ અર્થમાં ‘પ્રયત્ન’ના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

૩. હરિશ્ચંદ્ર — સત્યવાદી. પરાક્રમમાં પાછા હસવું નહીં, અને એક વાર કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ જતાંયે તોડતી નહીં, એ રઘુવંશી ક્ષત્રિયોનો કુલધર્મ ગવાયો છે. રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આવી. પ્રાણ જાય પર વચન ન જાતી ॥ (તુલસીદાસ)

બુદ્ધ,^૧ મહાવીર^૨ વગેરે સર્વ ઇક્ષ્વાકુ કુળના હતા એવું જણાવવામાં આવે છે.

૪. કૌસલ પ્રાન્ત — એટલે અયોધ્યાની આબુખાબુના મુલક — માં ઘણાં વરસો સુધી રઘુ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમાં દશરથ નામે એક રાજા થઈ ગયા. એને કૌસલ્યા,^૨ સુમિત્રા ને કૈકેયી^૨ નામે રાણીઓ હતી. દશરથને છેક પાકી ઉંમરે ચાર પુત્રો થયા. મોટા શ્રી રામ કૌસલ્યાને પેટે, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન સુમિત્રાને ઉદરે અને ભરત કૈકેયીને કૂખે અવતર્યા. રામનો જન્મ ચૈત્ર સુદિ નવમીને દિવસે મધ્યાહ્ને જિજવવામાં આવે છે; અને ભરતનો ત્યાર પછી એકાદ દિવસમાં અને લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન ત્યાર પછી એકાદ દિવસે જોડિયા ભાઈ તરીકે જન્મ્યા હતા એમ માનવાની પદ્ધતિ છે. ચારે ભાઈઓની વયમાં નામનો જ તફાવત હતો, છતાં એટલા અલ્પ કાળના અન્તરથી થયેલા વડીલ પ્રત્યે પણ નાનાએ પૂર્ણ આજ્ઞાધીન-પણે વર્તવું એવી એમને કેળવણી આપવામાં આવી હતી. હવે બાળક થવાની આશા નથી એમ તદ્દન નિરાશ થયેલા વૃદ્ધ પિતાને અણુધાર્યા ચાર છોકરાઓ થવાથી તેમના ઉપર એને અતિશય પ્રેમ હતો, અને ચારે ભાઈઓને પણ

૧. બુદ્ધ, મહાવીર — ઇક્ષ્વાકુ કુળની બીજાં બે શાખાઓ — શાક્ય અને જાતૃ નામની — તેમાં એ મહાન પુરુષોનો જન્મ થયેલો મનાય છે.

૨. કૌસલ્યા, કૈકેયી — એટલે કૌસલ અને કૈકેય પ્રાન્તની. કૈકેય પ્રાન્ત પંજાબ અને કાશ્મીર વચ્ચે સમાઈ જાય.

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ । એ ઉપનિષદની આજ્ઞા પ્રમાણે માતાપિતા અને ગુરુને જ દેવ સમાન પૂજવાનું શીખવવામાં આવ્યું હતું. છોકરાઓની જેવી માળાપ પ્રતિ દઢ ભક્તિ હતી તેવી જ પરસ્પર ગાઢ પ્રીતિ હતી. રામ ભરતને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણતા, અને લક્ષ્મણ તો જાણે પોતાની છાયા જ હોય નહીં એમ એને સાથે રાખતા. આપણે સાવકા છીએ એવો તો એમને ખ્યાલે ઉત્પન્ન થતો નહીં.

૫. છોકરાઓને યૌગલ્કાવસ્થા^૧ પ્રાપ્ત થયા પછી એક વાર વિશ્વામિત્ર^૨ ઋષિ દશરથ રાજાના દરબારમાં આવી ચડયા. વિશ્વામિત્રે એક યજ્ઞ શરૂ કર્યો હતો. વિશ્વામિત્ર સાથે એ યજ્ઞમાં કેટલાક રાક્ષસો^૩ વિદ્ય નાખતા હતા. વિશ્વામિત્રે યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલી હોવાથી એમનાથી શત્રુઓ સામે લડી શકાય એમ નહોતું; એથી તેમણે રામ અને લક્ષ્મણને મદદમાં મોકલવા દશરથને વિનંતી કરી. પુત્રપ્રાપ્તિના મોહને લીધે દશરથ બાળકોને આવા જોખમમાં નાખવા ઇચ્છતા નહોતા, પણ વિશ્વામિત્રના અત્યંત આગ્રહથી, એમની માગણી સાંભળ્યા પહેલાં જ એ મંજૂર કરવાનું પહેલેથી વચન આપી દીધેલું

૧. પાંચ વર્ષ સુધીનું બાળક શિશુ કહેવાય, બાર વર્ષ સુધી કુમાર; બારથી સોળ પુગલુ, સોળથી વીસ કિશોર અને ત્યાર પછી યુવાન.

૨. વિશ્વામિત્રનાં પરાક્રમ, તપ, વસિષ્ઠ સાથેની લડાઈ, બ્રહ્મર્ષિ થવાની ઇચ્છા વગેરે બાબતો તથા વસિષ્ઠની વાતો જાણવા જેવી છે.

૩. જુઓ પાછળ નોંધ ૧લી.

હોવાથી, અને વસિષ્ઠની સમજવટથી છેવટે એમણે રામ-લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રના હાથમાં સોંપ્યા. વિશ્વામિત્રે તો ખરું જોતાં આ સહાય માગવામાં રઘુકુળ ઉપર ઉપકાર જ કર્યો હતો. ધનુર્વિદ્યા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં વિશ્વામિત્ર નિપુણ હતા. એમણે જો ભાઈઓને પોતાની સર્વ યુદ્ધકળા શીખવી અને તેમને ઉત્તમ યોદ્ધા બનાવ્યા. એ વિદ્યાના બળથી રામ-લક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રના શત્રુઓનો નાશ કરી એમનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન પાર પાડ્યો. યજ્ઞમાંથી પરવારી વિશ્વામિત્રે જોઉં કુમારોને પ્રવાસ કરાવવા માંડ્યો. અનેક પ્રાન્તોમાં ફેરવી ત્યાંની જમીન, નદીઓ, ઉત્પત્તિ, પ્રજા, તેમના ઇતિહાસ અને રીતરિવાજ વગેરેનું એમણે જોઉં ભાઈઓને સારું જ્ઞાન આપ્યું. એમ ફરતાં ફરતાં તેઓ મિથિલાનગરીમાં^૧ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના નરેશ જનકને^૨ સીતા નામે એક કન્યા હતી. જનક પાસે એક મોટું^૩ શૈવ ધનુષ્ય^૩ હતું. એ ધનુષ્યને જો ચઢાવે તેને સીતા પરણાવવી એવી જનકે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી. અનેક રાજાઓ એ પરીક્ષા આપવા આવી ગયા હતા, પણ ધનુષ્યને ઊંચકી ન શકવાથી લજ્જતયમાન થઈને ચાલ્યા ગયા હતા. વિશ્વામિત્રના કહેવાથી જનકે એ ધનુષ્ય રામને દેખાડવા મંગાવ્યું. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી

૧. હાલના દરભંગા આગળ.

૨. જનક એ સીતાના પિતાનું નામ હતું એમ સામાન્ય સમજૂત છે. એ ખરાખર નથી. જનક એ મિથિલાના રાજાઓની અટક જેવું માલૂમ પડે છે. જેમ હૈદરાબાદના નિઝામ, તેમ મિથિલાના જનક.

૩. જુઓ પાછળ નોંધ ૨૭.

રામે ગુરુને પ્રણામ કરી ડાબા હાથે તેને સહેલાઈથી ઊંચકી લીધું અને જમણે હાથે દોરી ચઢાવવા ગયા, પણ તેમ કરવા જતાં જ તે ભાંગી ગયું. રામચંદ્રના પરાક્રમથી જનક અતિશય પ્રસન્ન થયા અને તાળડતોળ દશરથ રાજાને તેડાવવા માણસ મોકલ્યો. અયોધ્યાવાસી આવી પહોંચતાં જનકે રામ-સીતાનાં લગ્ન કર્યાં અને પોતાની બીજી પુત્રી અને બે ભત્રીજીઓ પણ અનુક્રમે લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્નને વરાવી.

૬. લક્ષ્મણની પરવારી સર્વે અયોધ્યા આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એમને ક્ષત્રિયોના શત્રુ પરશુરામ^૧ મળ્યા. એનું શરીર ખૂબ ઊંચું અને જબરું હતું. માથા પર જટાનો ભાર હતો. નેત્ર લાલચોળ હતાં. એક ખાંધ પર મોટી ફરશી હતી અને બીજી ખાંધ પર એક મોટું ભયંકર વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ભરાવેલું હતું. રામે શિવધનુષ્ય ભાંગ્યાની વાત સાંભળતાં જ એને ખીક લાગી હશે કે રખેને કોઈ બળવાન ક્ષત્રિય જાગી ઊઠે અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરે; માટે તે વિશેષ બળવાન થાય તે પહેલાં જ એનો નિકાલ લાવવો એ ઇચ્છાથી એણે રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ચઢાવી એની સાથે યુદ્ધ કરવા નોતર્યા. રામને ધનુષ્ય ચઢાવતાં જોતાં જ પરશુરામનો મદ ઊતરી ગયો. એ નિસ્તેજ થઈ ગયા. પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરવાને અત્યાર

૧. પરશુરામનું ચરિત્ર, એની માતાપિતા તરફની ભક્તિ અને અદ્ભુત પરાક્રમો જાણવા જેવાં છે. વસિષ્ઠ વિરુદ્ધ વિશ્વામિત્ર, અને પરશુરામ વિરુદ્ધ રામની કથાઓ પરથી બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયો વચ્ચે એક કાળે ભારે કલહ હતો એમ કેટલાક વિદ્વાનો ઇતિહાસને સમજાવે છે.

અગાઉ એમણે જે તપશ્ચર્યા કરી તે સર્વ પાણીમાં ગઈ એમ એમને લાગ્યું અને તેથી રામને વંદના કરી એ ફરી તપ^૧ કરવા ચાલ્યા ગયા.

અયોધ્યાકાણ્ડ

કેટલાંક વર્ષ આનંદમાં ચાલ્યાં ગયાં. દશરથ દિવસે દિવસે ઘડપણથી અશક્ત થતા હતા; તેથી એમણે એક દિવસ પોતાના રાજ્યના વિક્ષાન ગ્રાહણે, યુવરાજપદ માંડલિક ક્ષત્રિયો અને વૃદ્ધ પુરુષોની સભા ભેગી કરી અને રામને યુવરાજ નીમવા વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સભાએ એકમતે એ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો અને બીજે જ દહાડે રામનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૨. આ વખતે ભરત પોતાને મોસાળ હતો. ભરતની ગેરહાજરીમાં એકાએક થયેલા આ ઠરાવથી કૈકેયીની એક દાસી મંથરાને કપટનો વહેમ ગયો. એણે પોતાનો વહેમ કૈકેયીના ચિત્તમાં ભર્યો અને આ અભિષેક ગમે તેમ કરી અટકાવવા એને ઉશ્કેરી. એની શિખામણની કૈકેયી ઉપર પૂરી અસર થઈ. એણે કલહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર એક યુદ્ધમાં દશરથનું સારથિપણું કરી એણે બહાદુરીથી રાજાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઈ એને બે વર આપવા તે વખતે વચન આપ્યું હતું. એ વરો માગવાની આ સરસ તક છે એમ

કૈકેયીને લાગ્યું. સાંજે દશરથ એના મહેલમાં આવે તે પહેલાં એણે કલેશ શરૂ કરવા માંડ્યો. અલંકારો ફેંકી લીધા, વાળ છૂટા કીધા, નવાં કાઢી નાખી જૂનાં અને મેલાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને જમીન પર આળોટી એણે મોટેથી રડવા માંડ્યું. દશરથને મહેલમાં જતાં જ કલેશનું દર્શન થયું. પુષ્કળ કદપાંત કર્યા પછી કૈકેયીએ દશરથને પોતાના બે વર આપવા માગણી કરી. દશરથે તેમ કરવા વચન આપ્યું. વચનથી ખાંધી લીધા પછી કૈકેયીએ પહેલા વરમાં રામને બદલે ભરતનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક અને બીજા વરમાં રામને ચૌદ વર્ષ દેશ-નિકાલ ફરમાવવાની માગણી કરી. આવી માગણી થશે એવો દશરથને જરાયે ખ્યાલ નહોતો. એ તો બીજે દિવસે પોતાના પ્રિય પુત્રને યુવરાજ નીમવાના ઉમંગમાં હૃષ્ણિર પોતાની માનીતી રાણીને મહેલ આવ્યા હતા. પોતાની જ દરબાસ્તથી સવારે રામને યુવરાજપદ આપવા નક્કી કરી, અભિષેકને જ દિવસે એને કાંઈ પણ દોષ વિના ચૌદ વર્ષ વનવાસની શિક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય? એક બાબુથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ અને બીજી બાબુથી અન્યાયી કાર્ય કરવાના સંકટમાં દશરથ આવી પડ્યા.^૧ એમાંથી છૂટવા એણે કૈકેયીને ઘણી સમજાવી.

૧. દશરથે, આ સુધ્ધાં બે વાર, માગણી કેવા પ્રકારની થશે, એ વાજબી હશે કે નહીં એનો વિચાર કર્યા વિના એ સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની ભૂલ કરી અને તેથી સંકટમાં આવી પડ્યા. વિચાર્યા વિના કોઈની માગણી સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી શકાય? અને તેમ કર્યા પછી એ પ્રતિજ્ઞા ભંગવવા કોઈ નિર્દોષને અન્યાય કરી શકાય? પ્રતિજ્ઞા કર્યા પહેલાં કેટલો વિચાર કરવો જોઈએ, એ દશરથે ઠીક શીખવ્યું છે.

એને પગે પડ્યા. એની ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. રામને આવી આજ્ઞા કરવાથી લોકોનો એમના ઉપર કેટલો અણુગમો થાય તેનું જાન કરાવ્યું; પણ કૈકેયી એકની બે થઈ નહીં. એ આખી રાત દશરથે શોકમાં અને કૈકેયીએ કંકાસમાં ગાળી.

૩. સવારના પહોરમાં અલિષેક માટે વસિષ્ઠે તૈયારી કરવા માંડી. ઘણો વખત થઈ ગયા છતાં દશરથ તૈયાર થઈ આવ્યા નહીં, તેથી તેણે એક સૂતને દશરથનો શોક દશરથ રાજાને જગાડવા મોકલ્યો. સૂતે દશરથ અને કૈકેયીની સૂતકીના જેવી દશા જોઈ, પણ તે કશું સમજી શક્યો નહીં. રાજા પણ શોક અને શરમના ઊભરાને લીધે કશું બોલી શકતો નહોતો. અન્તે કેટલીક વારે તેણે રામને તેડી લાવવા આજ્ઞા કરી. રામ તરત જ આવી રાજાની સામે ઊભા રહ્યા; પણ દશરથની જીભ જ ઊપડતી નહોતી. એમની આંખમાંથી આંસુ આંધ્યાં જતાં હતાં. રામ આ જોઈ ગભરાઈ ગયા અને કૈકેયીને કારણ પૂછવા લાગ્યા. દશરથ બોલે નહીં અને લાજ રાખી કૈકેયી મુંગી રહે તો પોતાનો સ્વાર્થ અગડે, એ બીકથી કૈકેયીએ જ રાજાની વતી બોલવાનું શરૂ કર્યું. તેણે કહ્યું : “રામ, તારી બીકથી રાજા કંઈ બોલી શકતા નથી. પોતાના પ્રિય પુત્રને કડવી આજ્ઞા સંભળાવતાં એમની જીભ ઊપડતી નથી; માટે તે વાત હું તને કહું છું તે સાંભળ. પૂર્વે રાજાએ મને બે વરદાન આપવા વચન આપ્યું હતું. તે મેં આજે માગ્યાં અને એમણે મને આપ્યાં; પણ હવે પ્રાકૃત પુરુષની માફક

એ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એ વરો સત્ય કરવાનું તારા હાથમાં છે. રામ, સર્વાનું મૂળ સત્ય છે, એ તું અને સર્વ સન્નનો જાણે છે. તે સત્ય તારે માટે રાજા કેમ છોડી શકે ?”

૪. આ સાંભળી રામ બહુ દુઃખિત સ્વરે બોલ્યા : “દેવી, હું જો રાજાની આજ્ઞા ન પાળું તો મને ધિષ્કાર રામનાં મતો છે. રાજાની આજ્ઞાથી હું અગ્નિમાં પડવા તૈયાર છું. મને કહો રાજાની શી આજ્ઞા છે? રામ એકવચની, એકબાણી અને એકપત્નીવ્રતી છે. એ કોઈ દિવસ અસત્ય બોલતો જ નથી.”

૫. આ પ્રમાણે રામને વચનથી બાંધી લઈ કૈકેયીએ પોતાને મળેલાં વરદાનો કહી સંભળાવ્યાં, અને રાજાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તરત જ અયોધ્યા છોડી જવા જણાવ્યું. રામે એકદમ નીકળી જવા ખુશી બતાવી. આ સંવાદ સાંભળતાં જ દશરથ મૂર્છાવશ થઈ ગયા. આથી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું. એણે કૈકેયીને કહ્યું : “દેવી, મને કોઈ સામાન્ય માણસના જેવો અર્થલોભી જાણે નહીં. ઋષિઓની જેમ હું પણ પવિત્ર ધર્મને પાળવાવાળો છું. માતાપિતાની સેવા કરવી અને એમની આજ્ઞા ઉઠાવવી, એથી હું કોઈ વધારે મોટો ધર્મ સમજતો જ નથી. તમે મને ખરેખરો સદ્ગુણી જાણ્યો નથી; નહીં તો તમે રાજાને આ દુઃખમાં નાખત નહીં. તમારે જ મને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરવી ઘટતી હતી. જેમ રાજાની આજ્ઞા મને માન્ય છે, તેમ તમારી આજ્ઞા પણ મારે માથે છે. હશે હવે હું માતાની આજ્ઞા લઈ, સીતાને સમજાવી હમણાં જ નીકળી

જાઉં છું. ભરત બરાબર પ્રજ્ઞને પાળે અને રાજાની સેવા કરે એ જોજો; કારણ કે એ જ આપણો સનાતન ધર્મ છે.”

૬. ત્યાંથી નીકળી રામ લાગલા જ કૌસલ્યાને મંદિરે ગયા અને બનેલી સર્વે હકીકત એને કહી. આણું અણુધાણું

સીતા અને સંકટ આવવાથી કૌસલ્યાને જે દુઃખ થયું લક્ષ્મણનો સાથ તેમાંથી એને શાન્ત કરવાં એ સહેલું નહોતું; પણ પ્રિય વચનોથી રામે એમને ધીરજ આપી અને એમનો આશીર્વાદ લઈ એ સીતાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. સીતાએ રામ સાથે વનમાં જવા આગ્રહ કર્યો. પતિના ભાગ્યમાં પત્ની તરીકે પોતાનો અર્ધો હિસ્સો ભોગવવાનો એણે હક બતાવ્યો. રામ તેની વિનંતીનો અસ્વીકાર કરી શક્યા નહીં, તેથી એમને પણ સાથે જવાનું ઠર્યું. લક્ષ્મણે પણ રામના સાથી થવા ઇચ્છા દર્શાવી. સુમિત્રાની આજ્ઞા લઈ તેમ કરવા રામે એને અનુમતિ આપી. વીરમાતા સુમિત્રાએ તરત જ રજા આપી અને કહ્યું : “દીકરા, રામને દશરથને ઠેકાણે ગણુજે, મારે ઠેકાણે સીતાને ગણુજે અને અરણ્યને અયોધ્યા માનજે.”

૭. પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા દશરથની છેલ્લી આજ્ઞા માગવા ગયાં.

દશરથે સર્વે કુટુંબીઓ અને મંત્રીઓને લેગાં કર્યાં. થોડી વારમાં રામના વનવાસની

વલકલ-
પરિધાન

વાત આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને અનેક

નગરજનોની પણ રજવાડા આગળ ભીડ થઈ. કૈકેયીએ ત્રણેને માટે વલકલો લાવી મૂક્યાં. રામ અને લક્ષ્મણે એ

પહેરી લીધાં, પણ સીતાને એ પહેરતાં આવડ્યાં નહીં. છેવટે રામે એ વસ્ત્રો એના રાજશાહી પોશાકની ઉપર જ બાંધી દીધાં. આ દેખાવ જોઈ બધા લોકોને કૈકેયીની નિષ્કુરતા માટે અતિશય ખોટું લાગ્યું. વસિષ્ઠે પણ એનો તિરસ્કાર કર્યો. એણે એમ પણ કહ્યું, કે રામ ભલે વચનથી બંધાઈને વનવાસ જાય, પણ સીતાએ એની સાથે જવાની જરૂર નથી. રામની અર્ધાંગના તરીકે એની વતી રાજ્ય ચલાવવાનો એને અધિકાર છે. કૈકેયી પોતાની હઠ ન છોડે તો સર્વ નગરવાસીઓ સહિત પોતે પણ અરણ્યમાં જવાની ધમકી આપી; પણ કૈકેયીના ઉપર આ પ્રહારોની કશી અસર થઈ નહીં. એનું હૃદય પથ્થર બની ગયું હતું.

૮. અન્તે, તેમને એક રથમાં બેસાડી દેશની હદ બહાર છોડી આવવાની તૈયારીઓ થઈ. સર્વે વડીલોને પ્રણામ કરી ત્રણે જણ રથમાં બેઠાં. હજારો લોકો વનવાસ રથની ચારે બાજુએ ફરી વળ્યા. અને પાછળ દોડવા લાગ્યા. પિતા પણ પાછળ દોડવા મંડ્યા, પણ મૂઝાઈ ખાઈ જમીન પર પડ્યા. રામથી પિતાની આ સ્થિતિ જોઈ શકાતી નહોતી, છતાં એ પણ સહન કર્યે જ છૂટકો એમ વિચારી એમણે સૂતને રથ હાંકી મૂકવા આજ્ઞા કરી. કેટલાક લોકો રામની પાછળ જંગલમાં ગયા. રામે એમને પાછા વળવા કેટલીયે વાર સમજાવ્યા; પણ પ્રેમની અતિશયતાથી કોઈએ માન્યું નહીં. છેવટે સાંજને સુમારે તમસા નદી આગળ એક ઝાડ નીચે રામે રથ છોડાવ્યો. પ્રજાજનો પણ બિચારા ત્યાં જ સૂઈ રહ્યા. કોઈએ તે દિવસે અન્ન ખાધું

નહોતું. સવારના પહોરમાં રામે લક્ષ્મણને ઉઠાડ્યા, અને પ્રભાતે જાગે તે પહેલાં રથ હાંકાવી મૂક્યો હોય તો જ લોકો પાછા ફરે એમ બંનેએ વિચારી સૂતને તૈયાર થવા આજ્ઞા કરી. લોકોએ સવારના રામને ન દેખ્યા, એટલે શોક કરી નિરાશ થઈ પાછા અયોધ્યા ફર્યા.

૯. સંધ્યાકાળના સુમારે રથ કૌસલ દેશ વટાવી ગયો; અને ભાગીરથીના તટ પર આવી ઊભો રહ્યો. અહીં ભીલોનું એક સંસ્થાન હતું. ત્યાંનો રાજા ગુહ રામનો મિત્ર થતો હતો. એણે રામની સારી રીતે આગતાસ્વાગતા કરી. બીજે દિવસે સવારે રામે સૂતને પાછો વાળ્યો. ગુહે રામને ગંગા-પાર પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરી.

૧૦. સૂત અયોધ્યા પહોંચ્યો ત્યારે દશરથ કૌસલ્યાના મહેલમાં પુત્રવિરહથી માંદા થઈ પડેલા હતા. ઘણાં વર્ષ દશરથનું મૃત્યુ પહેલાં પોતાને હાથે મરેલો ઋષિપુત્ર શ્રવણ^૧ અને એનાં અંધ માબાપ એની નજર સામે આવ્યાં કરતાં હતાં, અને તેમ તેમ એને રામનો વિયોગ વધારે સાલતો હતો. અન્તે, મધરાત વીત્યા બાદ ‘રામ, રામ’નું રટણ કરતા વૃદ્ધ રાજાએ પ્રાણ છોડ્યા. દશરથ ગયા પણ અન્તકાળે ‘રામ’નું રટણ કરવાનો પાઠ, બાણે, ભારતવર્ષને શીખવતા ગયા.

૧૧. બિચારાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રાને પતિ-પુત્ર બંનેનો સાથે વિયોગ થયો. કૈકેયીનેયે દશરથ ત્રણ પર પ્રેમ હતો, પણ હજી એનો રાજ્યપ્રાપ્તિ રાણીઓની માટેનો મોહ ઊતર્યો નહોતો; અને એ મોહ

૧. શ્રવણની વાત વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી.

એની બુદ્ધિ અને શુભ લાવનાઓને દાખી નાખી હતી, તેથી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેને ઝાઝું દુઃખ થયું નહીં.

૧૨. દશરથના મરણ પછીની વ્યવસ્થા વસિષ્ઠને માથે આવી પડી. એણે તરત જ ભરતને તેડાવવા દૂત મોકલ્યા, પણ અયોધ્યાના કશા ખબર ન કહેવા એને સૂચના કરી; કારણ કે કૈકેયીના પિતાના કુળમાં કન્યાવિક્રયનો રિવાજ હતો, અને તેથી આ સંધિ બેઠાને એનો પિતા દીકરીનું રાજ્ય પચાવવા હલ્લો કરે એવો સંભવ હતો.

૧૩. ભરત અને શત્રુઘ્ન થોડા દિવસમાં અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. શહેરમાં સર્વત્ર શોકદર્શક ચિહ્નો બેઠા એમને અનેક પ્રકારની અમંગળ શંકાઓ થવા લાગી, પણ સારથિ તરફથી કશી ચોક્કસ ખાતમી મળી નહીં. ભરત સીધો કૈકેયીને **ભરતનું આગમન અને** કૈકેયીને ઠપકો મંદિરે જઈ માતાને પગે પડ્યો, અને પિતાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જાણે એક પારકા માણસને એના પિતાના મરણના સમાચાર સંભળાવી ધૈર્ય રાખવા દિલાસો આપતી હોય, તેમ કૈકેયીએ દશરથના ખબર આપ્યા. સાથે સાથે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાના વનવાસની હકીકત પણ કહી, અને ભરતને રાજ તરીકે સંબોધન કરી અભિનંદન આપવા લાગી.

૧૪. પણ કૈકેયીની ધારણા કરતાં ભરત બુદ્ધા જ પ્રકારનો પુત્ર નીકળ્યો. કૈકેયીનું હૃશ્વરિત સમજવામાં આવતાં જ એના સંતાપનો પાર ન રહ્યો. એણે કૈકેયીનો

એના રાજ્યલોભ અને કઠોરતા માટે ખૂબ તિરસ્કાર કર્યો. રાજ્ય સ્વીકારવાની એણે ચોખ્ખી ના પાડી.

૧૫. કૈકેયી પાસેથી એ લાગલો જ કૌસલ્યાને મળવા ગયો. કૈકેયીના અપરાધમાં એનો હિસ્સો પણ હશે જ એમ માની લઈ કૌસલ્યાએ ભરતને કઠોર ભરતનો સંતાપ વચન કહ્યાં. ત્યારે તે મહાત્મા મોટા સંતાપ અને આવેશથી બોલ્યો : “માતા, જો હું નિષ્પાપ ન હોઉં, જો મને આમાંની કાંઈ પણ ખબર હોય, જો મારી સંમતિથી રામ વનવાસ ગયા હોય, તો હું લોકોના ગુલામોનો ગુલામ થાઉં; તો મને સૂઈ ગયેલી ગાયને લાત માર્યા બરાબર પાપ લાગે; છઠ્ઠા ભાગથી અધિક કર લેતાં છતાં પ્રજાનું પાલન ન કરનારા રાજાને જે પાપ લાગે છે તે મને લાગે.” આવા ભીષણ શપથ લઈ ભરત દુઃખથી જમીન પર પછડાઈ પડ્યો. ક્રોધરહિત થયેલી કૌસલ્યાએ મધુર વચને તેનું સાંત્વન કર્યું.

૧૬. બીજે દિવસે વસિષ્ઠે ભરતની પાસે દશરથની પ્રેતક્રિયા યથાવિધિ કરાવી. સર્વ પ્રજાગણે ભરતને મુકુટ ધારણ કરવા વિનંતિ કરી, પણ ભરતે રાજ્યનો અસ્વીકાર દઢતાથી ઉત્તર આપ્યો : “રામ અમારા સર્વેમાં વડીલ છે; તે જ આપણા રાજા થશે. માતાએ પાપ કરી મેળવેલું રાજ્ય હું લેવાનો નથી. હું હમણાં જ વનમાં જઈ મારા પ્રિય બંધુને પાછા લાવીશ.”

૧૭. એણે તરત જ ચતુરંગ સેના સાથે રામને તેડવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એની આ ઉદારતાથી સર્વે લોકોએ એને અતિશય ધન્યવાદ આપ્યો. રામને પાછા લાવવા પ્રયાણ સર્વ સૈન્ય, રાણીઓ, મંત્રીઓ, પ્રજાજન તથા ગુરુ વસિષ્ઠ અને ભાઈ શત્રુઘ્ન સહિત ભરત ગંગા કિનારે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં સુમત્રે ભરતને જણાવ્યું : “આ જગાએ રામ અને લક્ષ્મણે વડનો ચીક માથે લગાડી જટા ખાંધી હતી અને વલ્કલ ધારણ કરી જમીન ઉપર સૂતા હતા.” આ સાંભળી ભરતે પણ તરત જ રાજદરબારી પોશાક કાઢી નાખી રામ પાછા અયોધ્યા આવે ત્યાં સુધી વનમાં રહેવાનું અને જટા તથા વલ્કલ ધારણ કરવાનું વ્રત લીધું.

૧૮. આટલા સમયમાં રામ પ્રયાગ પાસે ભરદ્વાજના આશ્રમ આગળ થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ રહ્યા હતા.

ચિત્રકૂટ ભરતને સસૈન્ય આવેલો જોઈ કદાચ એ રામનો સમૂળગો નાશ કરવા જતો હોય તેવી સર્વને શંકા થતી હતી, અને તેથી રામ ક્યાં રહ્યા છે તેની ભાળ આપવા કોઈ તૈયાર થયું નહીં. પણ વસિષ્ઠની સમન્તવટથી સર્વને ભરતની ખંધુભક્તિ વિષે ખાતરી થઈ અને એમને રામની ભાળ લાગી. ચિત્રકૂટ પર રામની પર્ણકૃટી દેખતાં જ ભરત સૈન્યને ઊભું રાખી શત્રુઘ્નની સાથે રામ ભણી નાના બાળકની જેમ પ્રેમથી દોડવા લાગ્યા. સૈન્યને દૂરથી જોઈને ભરત વૈરભાવથી આવતો હશે એમ લક્ષ્મણને શંકા થઈ અને એ ભરતનો વધ કરવા તૈયાર

થયો પણ રામે તેને વાર્યો અને કહ્યું : “લલા માણસ, એક વાર ભરતને રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને ઠાર મારવાથી શો લાભ થવાનો હતો ? ભરત વગર, લક્ષ્મણ વગર કે શત્રુઘ્ન વગર જે કાંઈ મને સુખ કરનારી વસ્તુ હોય તે તત્કાળ અગ્નિમાં બળી જશે.” એને ભરતની નિષ્પાપતામાં અને બંધુભક્તિમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એની સાથે નિષ્કુર અને અપ્રિય ભાષણ ન કરવા લક્ષ્મણને ચેતવ્યો.

૧૯. ભરતે આવતાંવેંત જ રામનાં ચરણમાં માથું નાખ્યું, અને ઢૂસકે ઢૂસકે રડવા માંડ્યું. કેટલીક વારે શાંત થઈ છેવટે એણે અયોધ્યાની સઘળી હકીકત ભરત અને રામનો મેળાપ કહી. પિતાના મરણની વાત સાંભળી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને ઘણો શોક થયો. શોકનો વેગ શમ્યા પછી ભરતે રામને અયોધ્યા પાછા ફરવા વિનંતિ કરી. એણે કહ્યું : “રાજાએ કૈકેયીને સાંત્વન કરવા માટે મને રાજ્યપદ આપ્યું તે હું પાછું આપને અર્પણ કરું છું, એટલે પાછા ફરવામાં આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો નથી.” પણ રામે કહ્યું : “પિતાનું વચન સત્ય કરવું એ જ પુત્રનું કર્તવ્ય છે. સર્વ વસ્તુ કરતાં સત્ય જ મને વધારે પ્રિય છે; કારણ કે સત્યની બરાબરી કોઈ પણ ચીજ કરી શકે એમ નથી. રાજાએ તો તેમાં ખાસ કરી સત્ય હમેશાં પાળવું જોઈએ; કારણ રાજ્યની ઇમારત સત્યના પાયા પર રચાઈ છે. જે રીતે રાજા ચાલે છે તે જ રીતે પ્રજા ચાલશે. રાજા જો સત્યનો ત્યાગ કરે તો પ્રજા સત્યને

માગે શી રીતે ચાલે? સત્ય એ જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે; માટે લોભ કિંવા મોહને વશ થઈ હું સત્યરૂપી સેતુને છોડનાર નથી.”

૨૦. બેમાંથી કેાની ઉદારતાનાં વધારે વખાણ કરવાં એ ઠરાવવું મુશ્કેલ હતું. પ્રજાજનો બન્ને ઉપર ક્રિદા થઈ ‘ધન્ય ધન્ય’ના પોકારો કરી રહ્યા હતા. છેવટે એમ ઠયું કે ભરતે રામની પાદુકા રાજ્યાસન પર મૂકી રામને નામે રાજ્ય ચલાવવું. ભરતે સાથે સાથે કહી દીધું કે જો ચૌદ વરસ પૂરાં થતાં જ તમે નહીં આવો તો હું ચિતાપ્રવેશ કરીશ. એણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વનવાસીને વેષે રાજકારભાર ચલાવવા માંડ્યો.

અરણ્યકાણ્ડ

વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી રામ જુદા જુદા આશ્રમો જોતા જોતા દક્ષિણ તરફ ચાલતા હતા. તેવામાં એક દિવસ વિરાધનો નાશ એમને કોઈક જંગલમાં વિરાધ નામે એક પ્રચંડ રાક્ષસ મળ્યો. એણે રામ વગેરે ઉપર હલ્લો કર્યો. રામ અને લક્ષ્મણને એણે એક એક હાથમાં ઉપાડી લીધા. બાણો તો એની જાડી ચામડીમાં પેસી જ શકતાં નહીં, પણ રામ અને લક્ષ્મણે તલવાર વતી જે હાથે એણે એમને ઉપાડ્યા હતા તે કાપી નાખ્યા. પછી તેને એક ખાડામાં દાટી દીધો.

૨. ત્યાંથી તેઓ દંડકારણ્ય તરફ ગયાં. ત્યાંના મુનિઓએ રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની પાસે જ રહી એમનું દંડકારણ્ય રક્ષણ કરવા વિનંતિ કરી. દંડકારણ્યમાં તે વખતમાં રાક્ષસોની ઘણી જ વસ્તી હતી. ચિત્રકૂટથી માંડીને પમ્પા સરોવર સુધી માણસનું માંસ ખાનારા રાક્ષસો તાપસોને ત્રાસ આપી રહ્યા હતા. રામે જુદા જુદા આશ્રમોમાં જઈ ચાર છ મહિના કે વર્ષ સુધી ત્યાં ત્યાં રહીને રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ ઓછો કર્યો. આ રીતે વનવાસનાં દશ વર્ષ વીતી ગયાં.

૩. ત્યાર પછી રામ દક્ષિણમાં અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમમાં ગયા. અગસ્ત્યે ત્રણે જણાંનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો અને રામને એક મોટું વૈષ્ણવી ધનુષ્ય, પંચવટી એક અમોઘ બાણ, અખૂટ બાણથી ભરેલા બે ભાથા અને સોનાના અ્યાનમાં મૂકેલી એક તલવાર ભેટ કર્યાં અને એમને પંચવટીમાં રહેવાની સલાહ આપી.

૪. પંચવટી જતાં રસ્તામાં એમને જટાયુ નામે ગીધ સાથે મૈત્રી થઈ. તેને સાથે લઈ ગોદાવરીને કાંઠે તેઓ જટાયુ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં લક્ષ્મણે એક સુંદર પર્ણકૂટી બનાવી. લક્ષ્મણની મહેનતથી પ્રસન્ન થઈ રામ તેને ભેટી પડ્યા અને બોલ્યા : “ તારા આશ્રમ માટે આલિંગન સિવાય બીજું કાંઈ આપવાને મારી પાસે નથી.” એ પર્ણકૂટીમાં ત્રણે જણાં રહેતાં, અને જટાયુ ઝાડ ઉપર બેસી તેમનો ચોકીપહેરા કરતો.

૫. એક દિવસ શિયાળામાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નદીમાં સ્નાન કરી પાછાં ફરતાં હતાં, તેટલામાં શૂર્પણખા^૧ નામે એક રાક્ષસી ત્યાં આવી ચઢી. એ શૂર્પણખા લંકાના રાજા રાવણની બહેન થતી હતી અને દંડકારણ્યમાં ખર અને દુષણ નામે પોતાના સગા ભાઈઓ સાથે રહેતી હતી. રામને જોઈ એ એના ઉપર મોહ પામી અને એની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. રામ-લક્ષ્મણે પહેલાં તો એની વાતને હસી કાઢવા માંડી, પણ પછી તો એનું અતિશય જંગલીપણું જોઈને એમને એના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને તેથી રામની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણે એનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં. શૂર્પણખા ચીસ પાડતી અને રડતી ખરની પાસે જઈ પહોંચી. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને ઠાર મારી, તેમનું લોહી શૂર્પણખાને પિવડાવવાની ખરે ચૌદ બળવાન રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી. રાક્ષસો સહિત શૂર્પણખા પાછી રામના આશ્રમ પાસે ગઈ. તેમને આવતાં જોતાં જ રામે લક્ષ્મણ અને સીતાને પર્ણકૂટીમાં મોકલી દીધાં, અને રાક્ષસો હલ્લો કરે તે પૂર્વે જ તેમના ઉપર બાણ છોડી તેમનો નાશ કર્યો. શૂર્પણખા પાછી ખર પાસે નાઠી. હવે ખર, સેનાપતિ દુષણ અને રાક્ષસોનું સૈન્ય લઈ પંચવટી પર હુમલો લઈ ગયો. કાંઈક રમખાણ બગવાનું જ એમ ખાતરી હોવાથી રામે પ્રથમથી જ સીતાને ડુંગરોમાં મોકલી દીધાં હતાં અને પોતે લડવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા.

૧. શૂર્પણખા એટલે સૂપડા જેવા નખવાળી. એ રાવણની મસિયારી બહેન હોય એમ લાગે છે.

એક તરફ એકલા રામ અને બીજી તરફ રાક્ષસોનો ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. આખરે રામે તે સર્વેનો નાશ કરી જય મેળવ્યો.

૬. એક જ પુરુષને હાથે પોતાના ભાઈ અને આટલા બધા રાક્ષસોનો સંહાર થયેલો જોઈ, શૂર્પણખા લંકામાં રાવણ પાસે દોડી. રાવણ તે વખતે સૌથી બળવાન રાજા હતો. એનો રાજ્યલોભ ત્રણે લોકમાં સમાતો નહોતો. વળી, એ જાતે ગ્રાહ્ય હોવાથી વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતો. સર્વ પ્રકારની મંત્રવિદ્યા અને નિશાન-વિદ્યામાં તે કુશળ હતો. રાજ્યપદ્ધતિ રચવામાં નિપુણ હતો. એનું રાજ્ય માત્ર લંકામાં જ નહીં, પણ ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં હતું અને ત્યાં એનું લશ્કર પડયું રહેતું. એના રાજ્યમાં દશે દિશામાં શું થાય છે તેની એને ઝીણામાં ઝીણી ખબર પડતી; અને તેથી એ દશાનન એટલે દશે દિશાએ મુખવાળો કહેવાતો. એનું રાજ્ય પ્રભને ત્રાસરૂપ, પૃથ્વીને ભારરૂપ હતું. એ અત્યંત મદાંધ અને કામી હતો, હજારો સ્ત્રીઓને એણે પોતાને ત્યાં પૂરી રાખી હતી. તપ-સ્વીઓ અને ગ્રાહ્યો પાસેથી પણ એ કર લેતો. એના બળનું એને એટલું અભિમાન હતું કે પિશાચ, રાક્ષસ, દેવ કે દૈત્ય કોઈને હાથે પણ મરવાની એને બીક નહોતી લાગતી. માણસજાતને તો એ ગણકારે જ શાનો? શૂર્પણખાએ એની આગળ જઈ લક્ષ્મણે કરેલાં અપમાનની અને રામનાં પરાક્રમની વાત કહી. પણ એ અપમાન અને યુદ્ધનું ખરું કારણ ન જણાવતાં રાવણને એવું સમજાવ્યું કે, “રામની

સુંદર સ્ત્રી સીતાને તારે માટે હું હરણુ કરી લાવતી હતી, તેથી મને આ ખમણું પડ્યું.”

૭. રાવણે શૂર્પણખાને દિલાસો આપ્યો અને સીતાને ગમે તે રીતે હરી લાવી રામ ઉપર વેર વાળવાનો નિશ્ચય સુવર્ણ મૃગ કર્યો. વાત એવી રીતે લખાયેલી છે કે મારીચ નામનો એક અસુર તપ કરતો હતો તેને રાવણુ મળ્યો અને તેને એક સુવર્ણ મૃગ બની સીતાને લલચાવવા રાવણે સમજાવ્યો. મારીચે આ દુષ્ટ કૃત્યમાંથી રાવણુને વારવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એણે માન્યું નહીં અને ઊલટો મારીચને મારવા તૈયાર થયો. તેથી અંતે ગભરાઈ મારીચ રાવણુની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થયો. રંગબેરંગી સુવર્ણ મૃગનું રૂપ ધારણુ કરી, તે સીતાની દષ્ટિ પડે તેમ જાડોનાં કુમળાં પાન ખાતો ખાતો રામના આશ્રમ પાસે ફરવા લાગ્યો. ફૂલ વીણતાં સીતાએ એને જીવતો અથવા મારીને પણ લાવવા આગ્રહ કર્યો. પત્નીને ખુશ કરવા, રામ તરત ભાઈને સીતાને સંભાળવાનું કહી હરણુની પાછળ દોડ્યા. મારીચ દોડતો દોડતો રામને દૂર સુધી ખેંચી ગયો અને છેવટે નાસવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. જીવતો હાથમાં આવી નહીં શકે એમ જોઈ રામે એના ઉપર બાણ મારી વીંધ્યો. મરતાં મરતાં એણે પોતાનું અસલી સ્વરૂપ^૧ ધારણુ કર્યું, અને રાવણુ જોડે કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે રામના જેવો જ સાદ કાઢી, ‘હૈ સીતા !

૧. અસુરો ઇચ્છા પ્રમાણે માયાવી રૂપો ધારણુ કરી શકે છે, પણ મરતી વખતે મૂળ રૂપમાં જ ફેરવાઈ જાય છે, એવી માન્યતા છે.

હિ લક્ષ્મણ ! ' એમ ચીસ પાડી. મૃગને ઠેકાણે અસુરને પડેલો જોઈ, આ કાંઈક આસુરી દગો છે એમ રામને લાગ્યું અને સીતાની સહીસલામતી વિષે ચિંતાતુર થયા. પણ ધૈર્ય રાખી એક બીજું મૃગ મારી રામ ઝડપથી જનસ્થાન તરફ પાછા ફર્યા.

૮. આ તરફ સીતાએ મારીયની મરતી લેવાની ચીસ સાંભળી અને લક્ષ્મણને રામની વહારે ધાવા કહ્યું. રામની આજ્ઞા વિના જો તે સીતાને છોડીને જાય તો રામ નારાજ થાય, તેથી લક્ષ્મણે સીતાને ધીરજ રાખવા કહ્યું. પણ એક બાબતનો જ વિચાર કરવાવાળી અને ઉતાવળા સ્વભાવની સીતાને આથી ક્રોધ ચડ્યો; અને એણે લક્ષ્મણ ઉપર અઘટિત શંકા લાવી ન છાજે એવા શબ્દ સંભળાવ્યા. આથી અતિશય દુઃખિત થઈ લક્ષ્મણને ધનુષ્ય-બાણ લઈ રામની પાછળ જવું પડ્યું.

૯. લક્ષ્મણ ગયા પછી થોડી વારમાં જ સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણ પર્ણકૂટી આગળ આવી પહોંચ્યો. સીતાએ સાધુ જાણી એનો સત્કાર કર્યો, અને સીતાહરણ પોતાનાં કુળગોત્ર વગેરે જણાવ્યાં. રાવણે પણ પોતાની એળખાણ આપી, અને પોતાનાં રાજ્ય, સંપત્તિ, પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કર્યું. પછી એ સીતાને પોતાની પટરાણી કરવાની લાલચ આપવા લાગ્યો. સાધુવેશમાં અસુરને જોઈ સીતાએ એનો ખૂબ ક્રોધથી તિરસ્કાર કર્યો, આથી રાવણે પોતાનું આસુરી સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. અને એક હાથે તેનો ચોટલો પકડી અને બીજે હાથે જાંચકી

લઈ પોતાના મોટા ખચ્ચરના રથમાં બેસાડી તે ચાલતો થયો. સીતાએ રામ અને લક્ષ્મણને ખૂબ ખૂબો પાડી, પણ રામ-લક્ષ્મણને તે સંભળાઈ નહીં. આશ્રમથી થોડે દૂર એક વૃક્ષ પર વૃદ્ધ જટાયુ લાંગડે પગે બેઠો હતો, તે સીતાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સીતાએ તેને ખૂબ પાડી. ઘરડો છતાં એ રામનો શૂરો મિત્ર સીતાની મદદે ઊડ્યો. એણે પોતાની ચાંચથી રાવણનાં ખચ્ચરો મારી નાખ્યાં અને રથના કૂરચે કૂરચા ઉડાવી દીધા. રાવણના હાથ પણ એણે ચાંચ મારી ઘાયલ કર્યાં, એટલે રાવણે સીતાને જમીન પર મૂકી એની સાથે લડવા માંડ્યું. જટાયુએ પોતાનું સર્વ બળ રાવણ ઉપર અજમાવ્યું; પણ એક આપડા વૃદ્ધ પક્ષીનું અસુર આગળ કેટલું ચાલે? છેવટે દુષ્ટ રાવણે તલવારથી એની પાંખો કાપી નાખી. આથી એ નિર્બળ થઈ જમીન પર પડી ગયો. આ રીતે અબળાના રક્ષણાર્થે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરી, આ પક્ષીરાજે પોતાનું જીવતર ધન્ય કર્યું.

૧૦. રામાયણમાં વાનર નામની એક જાતિનું વર્ણન આવે છે. એ પ્રાણીઓ દેખાવમાં કાંઈક માણસને અને વાનરો કાંઈક વાંદરાને મળતાં હતાં. વાંદરાની માફક એમને ડિલે લાંબા કેશ અને પુચ્છ હતાં. તેઓ ફળ, મૂળ અને કન્દ ઉપર રહેતાં, અને લાગ્યે જ વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતાં. પણ એમનામાં માણસોને મળતી રાજ્ય-વ્યવસ્થા હતી, અને એમની વાણીની શક્તિ અને બુદ્ધિનો વિકાસ માણસના જેવો જ હતો. સદાચાર, નીતિ, શીલ,

પ્રામાણિકતા, શોય વગેરે બાબતો જોઈએ તો વાનરોની માણસાઈ નર નામે ઓળખાતાં પ્રાણીઓ કરતાં ઊતરતી જણાતી નથી. વાલી નામે એક વાનર એ સર્વે જાતિનો રાજા હતો. એણે પોતાના ભાઈ સુગ્રીવને દેશનિકાલ કરી એની સ્ત્રી તારાને રાણી બનાવી હતી. ભાઈના ભયથી સુગ્રીવ, હનુમાન અને બીજા ત્રણ વાનરો સાથે ઋષ્યમૂક પર્વતમાં સંતાતો ફરતો હતો. હનુમાન એ સુગ્રીવનો પરમ મિત્ર અને મંત્રી હતો. વાનરોમાં એ સર્વથી બળવાન, બુદ્ધિવાન અને ચારિત્રવાન હતો. એ આજન્મ બ્રહ્મચારી હતો.

૧૧. જટાયુને મારી રાવણ વળી સીતાને લઈને લંકા તરફ દોડવા લાગ્યો. ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર પરથી પસાર થતાં સીતાએ સુગ્રીવ વગેરે પાંચ વાનરોને બેઠેલા જોયા. એ લોકો પોતાની હકીકત રામને કહેશે એ આશાથી સીતાએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો ફાડી તેમાં થોડા અલંકાર બાંધી તે વાનરો તરફ ફેંક્યા.

૧૨. નદી અને પર્વતો ઓળંગી, સમુદ્રને પાર કરી, રાવણ અપાટાબંધ લંકામાં આવી પહોંચ્યો. પછી તે સીતાને પોતાની સર્વ સંપત્તિ બતાવી પટરાણી થવા લલચાવવા લાગ્યો. પણ રામ જેવા સિંહની પત્ની તે એક ચોરને ગણુકારે? એણે કઠોર શબ્દોથી રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી રાવણે એને એક વર્ષની મહેતલ આપી, અને તેટલા વખતમાં ન સમજી જાય તો એના ટુકડા કરી ખાઈ જવાની ધમકી આપી. અશોક નામે એક વનમાં રાક્ષસીઓના સખત ચોકીપહેરામાં એને રાખવામાં આવી. રામમાં પૂર્ણ ભક્તિવાળી

અને એનાં પરાક્રમ તથા શૌર્યમાં શ્રદ્ધાવાળી સીતાએ ધીરજથી આ દુઃખના દિવસો કાઢવા હિંમત ખાંધી.

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ

આ તરફ રામ અને લક્ષ્મણ પાછા ક્યારે ત્યારે સીતાને ન જોઈ અતિશય ગલરાયા. રામનો શોક તો રામનો શોક કેમે કયો માય નહીં. ‘સીતા, સીતા’ કરતા એ ગાંડા જેવા થઈ ગયા. ઝાડ, પાન, પશુ, પક્ષી સર્વેને સીતાના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે રામને ધીરજ રાખવા અને સીતાની શોધ માટે પ્રયત્ન કરવા સલાહ આપી. બંને જણા આશ્રમ છોડી સીતાને ખોળવા નીકળી પડ્યા. રસ્તામાં ઘાયલ થઈ પડેલો જટાયુ મળ્યો. તેણે સીતાનું હરણ કરનાર રાવણ છે એમ ખાતમી આપી. થોડી વારમાં જ ઘાની વેદનાથી એ ગતપ્રાણ થયો. આવા દુઃખમાં ખરા મદદગાર મિત્રના મરણથી બંને ભાઈઓને ઘણો શોક થયો. એમણે એની યોગ્ય પ્રેતક્રિયા કરી, અને પછી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં રસ્તામાં તેઓ કબન્ધ નામે એક રાક્ષસના હાથમાં સપડાયા, પણ આખરે એનો નાશ કરી સહીસલામત આગળ વધ્યા. કબન્ધે પણ મરતાં પહેલાં રાવણ વિષે વિશેષ માહિતી આપીને રામ ઉપર ઉપકાર કર્યો.

૨. આગળ ચાલતાં ચાલતાં તેઓ પરમ્પા સરોવર પાસે મતંગ ઋષિના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં

શબરી^૧ નામે એક ભીલ તપસ્વિનીએ રામ-લક્ષ્મણનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો.

૩. ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવ વગેરેએ રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની તરફ આવતા જોયા. એ મિત્રપક્ષના વાનરો સાથે મૈત્રી છે કે વાલીના પક્ષના છે તેની તપાસ કરવા સુગ્રીવે હનુમાનને રામ-લક્ષ્મણ પાસે મોકલ્યો. લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાની સર્વે^૨ હકીકત કહી અને સુગ્રીવની મદદ માટે વિનંતિ કરી. રામ અને લક્ષ્મણને જોયા ત્યારથી જ હનુમાનને રામના ઉપર અત્યંત ભક્તિ પ્રગટી. એણે રામની સેવામાં આયુષ્ય ગાળવું એ જીવનનો એક મહાન લઢાવો લેવા સમાન માન્યું. બન્ને ભાઈઓને જાંચકીને તે તેમને સુગ્રીવ પાસે લઈ ગયો. રામ અને સુગ્રીવે એકબીજાના હાથ ઝાલી મિત્રતા દર્શાવી, અને પછી હનુમાને પ્રગટાવેલા અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી બન્નેએ એકબીજાને વફાદાર રહેવાની અને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી સીતાએ નાખેલા જે અલંકારો પોતાના હાથમાં આવ્યા હતા તે સુગ્રીવે જે ભાઈઓને બતાવ્યા.

૧. વર્ણના અને પંક્તિના ભેદો હિંદુસ્તાનમાં દૃઢ થયા પછી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ તે તોડવા માટે આડકતરા પ્રયત્ન કર્યા. એ કાળના સાહિત્યે પ્રેમધર્મની સર્વોપરિતા બતાવવા માટે રામને શબરીનાં એમાં ખોર ખવડાવ્યાં છે. રામચરિત્ર કેવળ ગેય છે, અનુકરણીય નથી એવી માન્યતા ફેલાયાથી, કમલાએ, વૈષ્ણવ આચાર્યોના આ પ્રયત્નો વ્યવહારમાં ખૂબ સફળ થયા નહીં. ઊલટું સામાન્ય વૈષ્ણવે સામાન્ય સ્માર્ત કરતાંયે પંક્તિભેદની અતિશયતા વધારી મૂકી.

રામે એ ઓળખી લીધા, પણ વિશેષ ખાતરી કરવા લક્ષ્મણને પૂછ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું : “ હું આ કડું કે કુંડળ ઓળખી શકતો નથી; ફક્ત આ પગનાં નૂપુર મારાં બાણીતાં છે; કારણ કે રોજ હું સીતાને પગે પડતો ત્યારે તે મારી દૃષ્ટિએ પડતાં.”

૪. સુગ્રીવની મદદ રામને મળે તે પહેલાં સુગ્રીવને વાલીનું કંટક દૂર થવું જોઈએ; તેથી રામે વાલીને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ એ પ્રતિજ્ઞાથી સુગ્રીવને રામની પ્રતિજ્ઞા ખાતરી થઈ નહીં. એને વાલીના બળની બહુ ધારતી હતી. એણે રામને વાલીનું બળ વર્ણવી બતાવ્યું અને પૂરતો વિચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા લેવા કહ્યું. રામે એની ખાતરી કરાવવા માટે હાડકાંના એક મોટા ઢગલાને પગના અંગૂઠાના હડસેલાથી દૂર ઉડાડી મૂક્યો. આથી પણ સુગ્રીવને ખાતરી થઈ નહીં. એટલે રામે એક જ બાણથી શાલનાં વૃક્ષોને ઉડાડી મૂક્યાં. આથી સુગ્રીવને રામના બળની ખાતરી થઈ.

૫. પછી સર્વે મળી વાલી ન્યાં રહેતો હતો તે કિષ્કિન્ધા તરફ ચાલ્યા. સુગ્રીવે વાલીને યુદ્ધ કરવા પોકાર કર્યો. વાલી તરત જ બહાર આવ્યો. ગામ વાલી સાથે બહાર યોગાનમાં બંને ભાઈઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું. રામ એક વૃક્ષ પાછળ રહી દૂરથી આ યુદ્ધ જોયા કરતા હતા. સુગ્રીવ યુદ્ધમાં હારવા લાગ્યો, પણ બંને ભાઈઓ રૂપમાં સરખા હોવાથી, એ સુગ્રીવ છે કે વાલી, તે રામ વરતી શક્યા નહીં; તેથી રખેને સુગ્રીવ માર્યો બંધ

એ બીકથી રામે બાણ મૂક્યું નહીં. આથી સુગ્રીવને પાછા નાસી આવવું પડ્યું. પછી ઓળખાણ માટે પીળાં ફૂલોની માળા ઘાલી સુગ્રીવ પાછો યુદ્ધ કરવા ગયો. રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે ઝાડની પાછળ સંતાઈ બે ભાઈઓની કુસ્તી બેવા લાગ્યા. સુગ્રીવ વળી હારવા લાગ્યો ત્યારે રામે વાલી પર બાણ છોડી એને જમીન પર પાડ્યો. એ પડ્યો પણ મર્યો નહીં. રામ અને લક્ષ્મણ એની પાસે ગયા. વાલીએ ઠપકો

વાલીનો ઠપકો આપી કહ્યું : “હે રામ, તમે સત્યાચરણી, પરાક્રમી, ધર્મશીલ, તેજસ્વી અને સન્માર્ગે જનારા કહેવડાવો છો, છતાં હું બીજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલો હતો તેવામાં એક બાણ ભરાઈ જઈ તમે મને બાણ માર્યું” એ વાત ન્યાય છે? મેં તમારા રાજ્ય કિંવા નગરમાં આવી તમારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી. પાછળથી ભરાઈ રહીને શસ્ત્રપ્રહાર કરવો, કિંવા પોતાની સાથે યુદ્ધ ન કરનારને મારવો, એવું અધર્મકૃત્ય કરી તમે સજ્જનોમાં શું મોહું બતાવશો? હશે. જે થયું તે થયું. મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદીએ બેસાડો. તમારું આ કર્મ નિંદ છે, તથાપિ મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદી મળે એ વાજબી છે.”

૬. આ ઠપકાના ઉત્તરમાં રામે કહ્યું : “ધર્માચરણ કાયમ રાખવા હું પૃથ્વી ઉપર ફરું છું. હાલ તું કેવળ કામાન્ધ થઈ ધર્માચરણનો ત્યાગ કરી નિંદ રામનો ઉત્તર કર્મ કરતો હતો. બાપ, જ્યેષ્ઠ બન્ધુ અને ગુરુ એ ત્રણે પિતાને ઠેકાણે છે; અને પુત્ર, નાનો ભાઈ અને શિષ્ય એ ત્રણ પુત્રસ્થાને છે. તેં સજ્જનોનો ધર્મ છોડી

પુત્રવધૂ સમાન સુગ્રીવની સ્ત્રી સાથે અધર્મ કર્યો છે. તેને માટે તને મૃત્યુ સિવાય બીજી શિક્ષા યોગ્ય નથી. તને છુપાઈને મારવાનું કારણ એ જ કે તું વનચર પ્રાણી છે, અને મૃગયાના નિયમ પ્રમાણે ધર્મિષ્ઠ રાક્ષસો પણ પ્રાણીઓને સંતાઈ રહીને, અથવા કપટથી ફસાવીને પણ મારે છે; માટે તેમ કરવામાં મેં કશો અધર્મ કર્યો નથી.”

૭. વાલી અને સુગ્રીવ જેવા બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીને વનચર પશુઓની હારમાં ગણવા એ આજના જમાનામાં આપણે ગળે ઊતરે એવી વાત નથી. વળી ઉત્તરની યોગ્યાયોગ્યતા એક બાબતથી વાનરોને વનચર ગણી, શિકારના નિયમોનો આધાર લેવા અને બીજી બાબતથી એમનાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોને સંસ્કારી મનુષ્યસમાજના નિયમો લાગુ પાડી તેની ધર્મ્યાધર્મ્યાતા તપાસવી, એ પણ યોગ્ય લાગતું નથી. પણ જે વખતે રામાયણ રચાયું તે વખતના વિચારી મનુષ્યોની આવી જાતિ વિષે જે કલ્પના હોય તે ઉપરથી જ આપણે રામના આ કર્મની ન્યાયાન્યાયતાનો વિચાર કરી શકીએ. એમ તો જણાય છે જ કે વાલ્મીકિને રામનું આ કૃત્ય એટલું મૃગયા જેવું ન લાગ્યું કે એ ઉપર શંકા જ ન ઉઠાવે; પણ એકંદરે બેતાં એને એ અયોગ્ય પણ ન લાગ્યું તેથી એણે એનો બચાવ પણ કર્યો. વાલ્મીકિને પણ તે દિવસે શંકા ઊઠી, એ ઉપરથી આજે એવા બચાવ લૂલો જ ગણાય એમ ચોખ્ખી સૂચના મળે છે.

૮. વાલી વીરને છાજે એવી રીતે મૃત્યુને શરણ થયો. મરતાં પહેલાં એણે સુગ્રીવના ગળામાં પોતાની માળા ઘાલી, વાલીનું મૃત્યુ અને પોતાના પુત્ર અંગદની સંભાળ લેવા જણાવ્યું. રામે અંગદને યુવરાજપદે સ્થાપવા સુગ્રીવને આજ્ઞા કરી. વાલી વીર પુરુષ હતો. એના મરણથી રામ-લક્ષ્મણને પણ દુઃખ થયું. સુગ્રીવ અને બીજા વાનરોએ પણ શોક કર્યો.

૯. વાલીની ઉત્તરક્રિયા થયા પછી કપિઓએ સુગ્રીવ અને અંગદનો, રાજા અને યુવરાજ તરીકે અભિષેક કર્યો. કેટલાક દિવસ આનંદમાં ચાલ્યા ગયા.

સુગ્રીવને
ધમકી

એટલામાં ચોમાસું આવી લાગવાથી રામ-લક્ષ્મણ એક ગુફામાં રહેવા લાગ્યા. ચોમાસું પણ પૂરું થયું, પણ સુગ્રીવ તો ભોગવિલાસમાં પડી ગયો હતો. એ રામને મદદ કરવા માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. રામ-લક્ષ્મણ આથી ચિંતા કરવા લાગ્યા. એમને સુગ્રીવ ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો. છેવટે, એક દિવસે આકળા સ્વભાવનો લક્ષ્મણ ઊઠ્યો, અને સીધો સુગ્રીવના દરબારમાં પહોંચ્યો. એણે સુગ્રીવને ધમકાવીને કહ્યું : “ તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર; નહીં તો યાદ રાખજે કે વાલી મરણ પામી જે માર્ગે ગયો છે, તે માર્ગે હવે જાંઘ થયો નથી.”

૧૦. સુગ્રીવની આંખો આ ધમકીથી ઊઘડી ગઈ. એણે તરત જ ચારે દિશામાં દૂત મોકલી સર્વ વાનરદળને એકઠું થવા આજ્ઞા કાઢી. હિમાલય અને વિંધ્યાચળના દૂરના પર્વતોમાંથી કરોડોની સંખ્યામાં વાનરો ચાલી આવ્યા. કાળા મુખના,

વાનરોની
રવાનગી

લાલ મુખના, ભૂરા, એવા સર્વે જાતના કપિઓ દક્ષિણમાં
લેગા થવા લાગ્યા. રીંછને મળતી જાતિઓનું પણ કેટલુંક
સૈન્ય લેશું થયું. સુગ્રીવે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને સીતાની
ખારીકીથી શોધ કરવા માટે ચારે દિશામાં રવાના કર્યા.
સર્વેને એક મહિનામાં ખાતમી લાવવા; અને નહીં તો
દેહાન્ત દંડ માટે તૈયાર રહેવા ધમકી આપી. ઘણુંખરું
સીતા લંકામાં હશે એવી ધારણા હોવાથી એણે હનુમાન,
અંગદ વગેરે બળવાન વાનરોને તથા જાંબુવાન વગેરે
રીંછને એ દિશામાં મોકલ્યા. સીતા મળે તો એને
ઓળખાણ આપવા રામે પોતાની વીંટી હનુમાનને આપી.

૧૧. અનેક પરાક્રમે કરતા કરતા વાનરો રામેશ્વર
આગળ આવી પહોંચ્યા. સમુદ્ર ઓળંગી સામે જવાનું હતું.
આટલો વિશાળ પટ કેનાથી ઓળંગાશે, એ વિષે સર્વ
વિચારમાં પડ્યા. છેવટે જાંબુવાનની સલાહથી એ કામ
હનુમાનના ઉપર આવ્યું.

સુન્દરકાણ્ડ

ભારે સાહસ ખેડતો હનુમાન દરિયો ઓળંગી લંકામાં
જઈ પહોંચ્યો. રાવણની રાજ્યધાનીમાં જઈ એણે ઠેકાણે
સીતાની શોધ ઠેકાણે સીતાની શોધ કરી. એ રાવણનું અન્તઃ-
પુર પણ શોધી વળ્યો, પરંતુ કોઈ પણ ઠેકાણે
સીતાનો પત્તો લાગ્યો નહીં. છેવટે તે અશોકવનમાં આવી
ચડ્યો. ત્યાં ભયંકર રાક્ષસીઓથી રક્ષિત એક મકાનમાં
એણે સીતાને જોઈ. એની સ્થિતિ દયામણી હતી. એણે એક
પીળું મલિન વસ્ત્ર પહેયું હતું; ઉપવાસથી એનાં ગાત્રો
કૃષ થઈ ગયાં હતાં; એના હૃદયમાંથી વારંવાર નિસાસા
નીકળતા હતા; એના શરીર ઉપર સૌભાગ્યનો એક પણ
અલંકાર ન હતો; એના કેશ છૂટા અને અવ્યવસ્થિતપણે
લટકતા હતા; વાઘણોના ટોળામાં બેઠેલી હરિણીના જેવી તે
ત્રાસ પામેલી જણાતી હતી; ખુદ્દી જમીન ઉપર ઉદાર
ચહેરે તે બેઠેલી હતી. સાધ્વીની આવી દશા જોઈ વીર છતાં
દયાળુ હનુમાનની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

૨. પણ તરત ઉધારા પડવાનો અવસર નથી એમ
વિચારી તે એક વૃક્ષ પર સંતાઈ શું થાય છે તે જોતો
બેઠો. એટલામાં રાવણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.
હનુમાનનો મેળાપ તે વળી સીતાને લલચાવવા અને ધમકાવવા
લાગ્યો. સીતાએ એને ધર્મમાર્ગે ચાલવા ઘણી
રીતે બોધ આપ્યો, પણ એ તો બિલટો ક્રોધ કરી રાક્ષસી-
ઓને સીતા ઉપર ખૂબ સખતાઈ યુક્તરવા હુકમ આપી

ચાલ્યો ગયો. રાક્ષસીઓ પણ સીતાને ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખે એવી નહોતી; પણ એક ત્રિજટા નામે રાક્ષસીમાં કાંઈક માણસાઈ હતી. એ સીતાના દુઃખમાં સમભાવ ધરાવતી, એટલું જ નહીં પણ બીજી રાક્ષસીઓને પણ જીલમ કરતાં વારતી. કેટલાયે મહિના થયા છતાં રામ તરફના કશા સમાચાર ન આવવાથી સીતા હવે નિરાશ થઈ ગઈ અને રાવણુ જોડેના આજના બનાવ પછી એ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરવા લાગી. આથી મારુતિને લાગ્યું કે સીતાના ચરણમાં પડવાનો આ જ અનુકૂળ પ્રસંગ છે. પણ ઓચિંતા સામા જવાથી સીતા ગભરાઈ જશે એમ ધારી એણે પહેલાં ઝાડ ઉપરથી જ રામનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ગાવા માંડ્યું. અવાજ સાંભળી સીતા ચકિત થઈ આમતેમ જોવા લાગી, પણ કોઈ ન દેખાયાથી બીકની મારી ‘હે રામ’ કરતી જમીન પર પડી ગઈ. એટલામાં હનુમાન ઝાડ પરથી ઊતરી કરુણાભર્યા ભાવથી વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી સીતા આગળ ઊભો રહ્યો, અને રામ તથા લક્ષ્મણના અનુચર તરીકે ઓળખાણુ આપી સમાચાર કહ્યા. અનેક નિશાનીઓ મળતી આવવાથી તથા રામની મુદ્રા જોવાથી ન્યારે સીતાની ખાતરી થઈ કે હનુમાન કોઈ માયાવી રાક્ષસ નહીં પણ રામનો દૂત જ છે, ત્યારે એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સીતા અને હનુમાન વચ્ચે પેટ ભરીને વાતો થઈ. સીતાને છોડાવવા રામ કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરશે તે હનુમાને કહ્યું, અને જેમ બને તેમ ઓછો વિલંબ કરવા સીતાએ આજીજી કરી રામને સંદેશો મોકલ્યા.

૩. આ પછી એમ વર્ણવવામાં આવે છે કે સીતાની લાજ તો લાગી, પણ પાછા ક્યાં પહેલાં રાવણને પણ હનુમાન અને રાક્ષસો વચ્ચે રમખાણ પોતાના પરાક્રમનો કંઈક સ્વાદ ચખાડવો એવી એક અવિચારી કલ્પના હનુમાનને થઈ. સીતાની રજા લઈ એણે અશોકવાટિકાનાં ઝાડો ઉપેડી એને ઉજ્જડ કરવા માંડી. આ જોઈ રાક્ષસીઓ ગલરાતી ગલરાતી રાવણ પાસે દોડી ગઈ. પોતાની આજ્ઞા સિવાય સીતા સાથે ભાષણ કરવાની અને પોતાનું ઉપવન નાશ કરવાની હિંમત ધરાવે એવો કોઈ ધૂષ્ટ વાનર આવ્યો છે એમ જાણી રાવણને ખૂબ ક્રોધ થયો. હનુમાનને પકડી લાવવા એણે રાક્ષસોને હુકમ કર્યો. રાક્ષસો વાનર પર ધસ્યા, પણ હનુમાને પોતાની પૂંછડીના મારથી જ કેટલાક રાક્ષસોને માર્યા; અને પછી એક રાક્ષસનું આયુધ લઈને એ વડે જ રાક્ષસોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. જોતજોતામાં લયંકર રમખાણ મચી ગયું. રાવણના અક્ષય વગેરે કુંવરો તથા એના સેનાપતિનો પુત્ર વગેરે કેટલાયે રાક્ષસ યોદ્ધાઓ મૃત્યુ પાંથે સિધાવ્યા. છેવટે યુવરાજ ઇન્દ્રજિત પણ હનુમાન સામે લડવા આવ્યો. એનું યુદ્ધ જામ્યું. તેમાં આખરે ઇન્દ્રજિતે હનુમાનને ખાંધ્યો.

૪. એને પકડીને રાવણ પાસે લઈ ગયા. સીતાને છોડવા અને પોતે કરેલા અધર્મ તથા અન્યાય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા હનુમાને રાવણને સમજાવ્યો. પણ એથી તો રાવણ વધારે ને વધારે છંછેડાયો અને હનુમાનનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી. પણ દૂતનો વધ નિષિદ્ધ છે એમ વિભીષણે વાંધો કાઢ્યો. સાચું પૂછતાં,

હનુમાન દૂત થઈને આવ્યો નહોતો, એ તો જાસૂસ થઈને આવેલો હતો. વળી, અશોકવાટિકાના એણે કરેલા નાશનો કોઈ રીતે બચાવ કરી શકાય એમ નહોતું. છતાં, કથા એમ રચવામાં આવી છે કે રાવણે વિભીષણનો વાંધો કબૂલ રાખ્યો, અને વધ કરવાને બદલે એનું પૂંછડું ખાળી નાખવાની આજ્ઞા કરી. એને પૂંછડે ચીંથરાં વીંટાળી તે ઉપર તેલ નાખવામાં આવ્યું. પછી એને સળગાવ્યું. પૂંછડું બળવા માંડતાં જ હનુમાને એક કૂદકો માર્યો અને આનુબાનુ ઊભેલા રાક્ષસોનાં કપડાં સળગાવી મૂક્યાં. પછી તેણે ઘરનાં છાપરાં ઉપર છલંગ મારી ઘરોને સળગાવ્યાં. થોડા વખતમાં તો ચિચિયારીઓ પાડતો તે હજારો ઘરો ઉપર ફરી વળ્યો અને આખી રાજધાનીમાં આગ લગાડી દીધી. પછી અપાટાબંધ સમુદ્રકિનારે આવી પોતાનું પુરૂષ સમુદ્રમાં હોલવી નાખ્યું, અને પાછો સમુદ્ર ઓળંગી જઈ સામે કિનારે અંગદ, જંબુવાન વગેરેને જઈ મળ્યો.

૫. થોડી વારમાં સર્વે સાથીઓને હનુમાને મેળવેલા યશની ખબર પડી ગઈ. વાનરોનો હર્ષ તો માય નહીં. રામ રામનો ઉપહાર અને સુગ્રીવને આ ખુશખબર કહેવા સર્વે

ટોળું ઊપડ્યું. આનંદમાં ને આનંદમાં એમણે રસ્તામાં સુગ્રીવનાં અનેક ફળઝાડોનો નાશ કર્યો; પણ જે ભારે કામગીરી હનુમાને બજાવી હતી તેના પ્રમાણમાં આ નુકસાન કશું જ નથી, એમ કહી સુગ્રીવે ઊલટું એમને ઉત્તેજન આપ્યું. રામ પણ હનુમાનને ભેટી પડ્યા. એમણે કહ્યું : “તારા કામનો કેવી રીતે બદલો વાળું? મારા હૃદયપ્રવેશ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તારા કામ માટે પૂર્ણ બક્ષિસ નથી, તેથી આ મારું હૃદય તને આજથી અર્પણ કરું છું.”

યુદ્ધકાણ્ડ

હવે રામે યુદ્ધને માટે વાનરસેના તૈયાર કરવા માંડી. રામેશ્વર આગળ વાનરોની છાવણીઓ પડી.

૨. આ બાબતુ, રાવણ પણ રામ ચડાઈ લાવે તો શું કરવું તે વિષે વિચારમાં પડ્યો. એણે પોતાના ભાઈઓ અને મંત્રીઓની સલાહ ભરી. મંત્રીઓ રાવણનો યુદ્ધમંત્રણા

સ્વભાવ જાણતા હતા. અભિમાની અને સમૃદ્ધિ ભોગવનારા માણસો સલાહ માગે છે, પણ ખરી સલાહ સહન કરી શકતા નથી. પોતાની ભૂલ ખતાવે એવી શિખા-મણુ એમને રુચતી નથી. જે એમની હામાં હા ભેગવે, એમની ભૂલોને મુત્સદ્દીગીરી અને બળની નિશાની ઠરાવે, તે એમને સાચા સલાહકાર લાગે છે. મંત્રીઓએ રાવણને રુચે એવી જ સલાહ આપી. માણસ અને વાનરોથી રાક્ષસોને ડરવાની જરૂર નથી, માટે નિશ્ચિન્ત રહેવું, એમ રાવણનાં બળ અને પરાક્રમની ભાટાઈ કરી સમજાવ્યું. પણ રાવણના ભાઈ કુંભકર્ણ અને વિભીષણને આ સલાહ રુચી નહીં. એમણે સીતાના હરણને વખોડી કાઢ્યું, અને સીતાને પાછી સોંપી આખા દેશ પર આવનારી આકૃતને ટાળવા તથા ન્યાય વર્તનનો રસ્તો લેવા સમજાવ્યો. કુંભકર્ણ તો સલાહ આપી મૂંગો રહ્યો, ન માને તોયે ભાઈનો જ પક્ષ રાખવો એ એનો મત હતો. વિભીષણે વિશેષ આગ્રહ ધર્યો. એણે એટલા આગ્રહપૂર્વક રાવણને ઠપકો આપ્યો, કે રાવણ એના ઉપર છંછેડાઈ ગયો અને કુળકલંક કહી એનો તિરસ્કાર કર્યો.

૩. રાવણને સમજાવવો શક્ય નથી એમ જોઈ વિલી-
પણ એના ચાર મિત્રો સહિત લંકા છોડી ગયો, અને રામને
વિલીપણ જઈ મળ્યો. વિલીપણના પ્રમાણિકપણાની
રામના પક્ષમાં ખાતરી કરી લઈ રામે એની લંકાના રાજા
તરીકે જયઘોષણા કરી.^૧

૪. વિલીપણનું આ પ્રમાણે આવી મળવું રામને
અતિશય ઉપકારક થઈ પડ્યું. એની તરફથી એને રાવણના
બળની પૂરેપૂરી માહિતી મળી શકી. એની જ સલાહથી
અને નગ નામના એક ઉત્તમ વાનર શિલ્પીની મદદથી રામે
સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો, અને તે ઉપર થઈ લંકામાં સૈન્યને
ઉતાર્યું. સુવેલુ નામના પર્વત ઉપરથી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ,
વિલીપણ વગેરે લંકાનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરી શકતા હતા.

૫. રામે તરત જ લંકાની આરે પાસ સખત ઘેરો
ઘાલ્યો. એક ચલિયું પણ અંદર પેસવા ન પામે એવો એણે
અંગદવિષ્ટ બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. પણ કિલ્લા પર
હલ્લો કર્યા પહેલાં છેવટનો સામ-ઉપાય
લેવાના ઈરાદાથી એણે અંગદને વિષ્ટિ કરવા રવાના કર્યો.
અંગદ રાવણ પાસે ગયો, તેને સમજાવ્યો, પણ એ અભિ-
માની રાજાએ કશુંયે માન્યું નહીં.

૬. રામે લંકા પર તૂટી પડવાની સૈન્યને આજ્ઞા
આપી. બંને બાજુએ ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. એક પછી એક
રાવણના વીરો પડવા લાગ્યા. છેવટે, કુંભકર્ણ
યુદ્ધ પણ રામને હાથે પડ્યો. રાવણનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર

ઇન્દ્રજિત જે અજિત ગણાતો હતો, અને બાર વર્ષ જંગલમાં
કરી બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પુરુષ જ એને મારી શકે એવું
જેણે વરદાન મેળવ્યું હતું, તે પણ લક્ષ્મણને હાથે માર્યો
ગયો. રાવણને પોતાને હવે લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું. એણે
એક તીક્ષ્ણ શક્તિ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી, તે એની છાતીમાં
પેસી ગઈ અને એ મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. આથી રામ બહુ
હતાશ થયા. પણ હનુમાનના પરાક્રમથી સંજીવની ઔષધિથી
તેનું શ્વેત નીકળી ગયું, અને એ પાછો સચેત થયો.
લક્ષ્મણ સંજીવન થયા બાણી રાવણનો ક્રોધ વધ્યો. “હું
મરું પણ સીતાને તો રામના હાથમાં ન જ જવા દઉં”
એમ કહી એ સીતાને મારવા દોડ્યો. પણ આટલા પાપમાં
સ્ત્રીહત્યાનું પાપ ન વધારવા એના સચિવે રાવણને સમજાવ્યો;
અને તેથી વળી પાછો તે રામની સામે લડવા આવી
ઊભો. રામ અને રાવણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. છેવટે,
રાવણની નાભિમાં રામે એક અચૂક બાણ માર્યું. અને તેની
સાથે જ રાવણનું શરીર રણ ઉપર મડદું થઈ પડ્યું. આ
રીતે એ રાજ્યલોભી, ગર્વિષ્ઠ અને કામાન્ધ રાજાએ પોતાના
અન્યાય અને અધર્મની શિક્ષા સહન કરી.

૭. રામ અને વિલીષણનો જયજયકાર થયો. રામે
લક્ષ્મણ પાસે વિલીષણનો અભિષેક કરાવ્યો. સીતાને સ્નાન
કરાવી, ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવી પોતા પાસે
સીતાની દિવ્ય કસોટી મોકલવા એણે આજ્ઞા કરી. સીતાની ઇચ્છા
શરીર શણગાર્યા વિના રામ પાસે જવાની
હતી, પણ આજ્ઞા માથે ચડાવી એણે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ

કર્યાં. વિલીધણે એમને એક પાલખીમાં બેસાડી રામ પાસે મોકલ્યાં. સૈન્યની વચ્ચેથી આવતાં પાલખીને લીધે વાનરોને બહુ ત્રાસ થવા લાગ્યો. રામ એ સહન કરી શક્યા નહીં અને પગે ચાલીને આવવા ફરમાવ્યું. સદૈવ આજ્ઞાપરાયણ દેવી સીતા રામ આગળ પગે ચાલીને આવ્યાં અને હાથ જોડીને ઊભાં રહ્યાં. પણ આ વખતે રામ કાંઈ બદલાઈ જ ગયા હતા. ‘સીતા, સીતા’ કહી શોકથી જે ઝૂરી મરતા હતા, તેને પાછી મેળવવા જેણે આટલાં પરાક્રમ કર્યાં હતાં, તે રામે સીતા જ્યારે પ્રત્યક્ષ આવીને ઊભાં ત્યારે તેની સામે દષ્ટિ પણ માંડી નહીં. ઊલટું, પોતાના સાદમાં ગંભીર કઠોરતા આણી એમણે કહ્યું : “સીતા, આ બધી ખટપટ મેં કરી તે તારે માટે નહીં. મારા પુરુષાતન પર અને મારા કુળના નામ પર તારા હરણથી જે કલંક ચડ્યું હતું, તેને ઘોઈ નાખવા જ મેં આ મહાપરિશ્રમ વેઠ્યો છે. પણ તું શુદ્ધ છે કે નહીં તે વિષે મને સંશય છે, માટે હું તારો સ્વીકાર કરીશ નહીં. તને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની પરવાનગી આપું છું.” નિરંતર પ્રેમળ અને મધુર-લાષી રામના મુખમાંથી આવાં કઠોર વચનો સાંભળવાની સીતાએ મુદ્દલે આશા રાખી નહોતી. એનું શરીર રોષ અને દુઃખથી કંપવા લાગ્યું. છેવટે એણે અગ્નિપ્રવેશથી પોતાની શુદ્ધિનો પુરાવો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક ચંદનના કાષ્ઠની ચિતા રચવામાં આવી. સીતાએ જે હાથ જોડી અગ્નિની અને રામની પ્રદક્ષિણા કરી તથા દેવ અને ગ્રાહ્યજીને નમસ્કાર કરીને કહ્યું : “હે અગ્નિદેવ, જો મારું

ચિત્ત શ્રી રામચંદ્રના ચરણ વિના ખીજા કોઈ પણ વિષે કદી ન ગયું હોય તો જ મારું રક્ષણ કરજો. જો હું અશુદ્ધ ન હોઉં તો જ મારું રક્ષણ કરજો.” આટલું બોલી એણે અગ્નિમાં અંપલાવી દીધું. એની પરીક્ષા પૂરી થઈ. અગ્નિએ એને નિર્બાંધિત રાખી એની નિષ્પાપતાની સર્વેને ખાતરી કરાવી આપી. રામ, લક્ષ્મણ અને સર્વ વાનરસૈન્યના હર્ષને પાર રહ્યો નહીં. રામે અતિ આનંદથી સીતાનો સ્વીકાર કર્યો.

૮. હવે ચૌદ વર્ષ પછી પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં. વિલીષણે પોતાનું પુષ્પક વિમાન સજાવી સર્વેને અયોધ્યા પહોંચાડવાની તૈયારી કરી. પોતે અને અયોધ્યાગમન વાનરો પણ રામની સાથે અયોધ્યા જવા તૈયાર થયા. વિમાન આકાશમાર્ગે ઊડ્યું, અને થોડા વળતમાં કોસલ દેશ નજીક આવી પહોંચ્યું. અયોધ્યા દષ્ટિએ પડતાં જ સર્વેએ પોતાની પુણ્ય માતૃભૂમિને નમસ્કાર કર્યા. ભરદ્વાજ આશ્રમનાં દર્શન કરવા સર્વે વિમાનમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઊતર્યાં. એક દિવસ ત્યાં રહી ખીજે દિવસે સર્વેએ અયોધ્યા જવાનું ઠરાવ્યું. આગળથી ભરતને સૂચના આપવા અને તેના મનોભાવની પરીક્ષા કરવા રામે મારુતિને આગળ મોકલ્યા. હનુમાને ભરતને એક અરણ્યમાં, વ્રતથી સુકાઈ ગયેલા, શિર પર જટાના ભારવાળા, પ્રત્યક્ષ ધર્મની મૂર્તિ હોય એવા નિહાળ્યા. રામના આગમનના શુભ સમાચાર સાંભળતાં જ ભરતને આનંદના આવેશથી મૂર્છા આવી ગઈ. થોડી વાર પછી સાવધ થઈ એ હનુમાનને જોરથી ભેટી પડ્યા, અને એને હજાર ગાયો અને સો ગામ ઇનામમાં

આખ્યાં. શહેરમાં તરત જ સંદેશો મોકલી દીધો અને રામને આવકાર આપવા ધામધૂમ મચી. એ દિવસ અયોધ્યાના રાજ્યમાં દિવાળીનો થયો. રાજા-પ્રજા, માતા-પુત્ર, સાસુ-વહુ, ભાઈ-ભાઈ, ગુરુ-શિષ્ય, પતિ-પત્ની અને સ્નેહી-સ્નેહીઓનો આજે મેળાપ થવાનો હતો. ચૌદ વર્ષ અપાર દુઃખ વેઠ્યા પછી આનંદનો દિવસ આવ્યો તેનો મહોત્સવ અવર્ણનીય થયો. ‘રાજા રામચંદ્રની જય’ એવી ગર્જના જે તે દિવસે ઊઠી તે હજી સુધી શમી નથી. તે જ દિવસે ગુરુ વસિષ્ઠે રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામે સુગ્રીવ, વિભીષણ, જાંબુવાન, હનુમાન વગેરે સર્વે પરાણાઓને પુષ્કળ રત્નાલંકાર આપ્યાં. સીતાએ પોતાનો માતીનો હાર મારુતિના ગળામાં પહેરાવ્યો અને એનો જયજયકાર કરાવ્યો. એના નૈષ્ઠિક ધ્વજચર્યાના કૃણકૃપ એનાં બળ, બુદ્ધિ, તેજ, ધૈર્ય, વિનય અને પરાક્રમથી જ સીતાને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હતું. ત્યારથી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે હનુમાનનું નામ પણ અમર થયું.

૯. પછી શ્રી રામચંદ્રે એવી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું કે સર્વ પ્રજા સુખ અને આનંદમાં રહેવા લાગી. રામરાજ્યમાં એક પણ વિધવા સ્ત્રી નજરે પડતી નહોતી. સર્પ કે રોગનો ભય નહોતો. કોઈ માણસ ખીજનો માલ ચોરીથી કે અન્યાયથી લેતો નહીં. એના રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારના અનર્થો દૂર થયા. વૃદ્ધની પહેલાં જીવાન મરવાના અનિષ્ટ પ્રસંગો બંધ થયા. ધન, ધાન્ય, ફળ, ફૂલ અને બાળ-બચ્ચાંઓની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં

સુખ અને નીતિનો વધારો થઈ લોક આનંદ પામ્યા. શ્રી રામચંદ્રે દશ અશ્વમેધ કરી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અને દીર્ઘાયુષ લોગવી તેઓ વૈકુંઠમાં ગયા.

ઉત્તરકાણ્ડ

વાલ્મીકિનું મૂળ રામાયણ આટલેથી પૂરું થાય છે. રાજા તરીકેની રામચંદ્રની હકીકત ઉત્તરકાણ્ડ નામે રામાયણના છેલ્લા પ્રકરણમાં આવે છે, પણ તે આખો કાણ્ડ પ્રસિદ્ધ છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. તોપણ એની પ્રસિદ્ધિને લીધે એ ભાગ પ્રમાણે રામના જીવનની હકીકત અહીં આપી છે.

૨. આગળ જતાં સીતાને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે કુંદુંબમાં ઘણો આનંદ થયો. એક દિવસ સીતાએ રામને આ પ્રસંગ નિમિત્તે ગંગાતીર પર રહેનારા બ્રાહ્મણોને નગરચર્યા વસ્ત્રો ભેટ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. રામ તરત જ એને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાનું વચન આપી રાજસભામાં ગયા. સભામાં એક દૂત નગરચર્યા કરી તરત જ આવ્યો હતો. લોકો પોતાને વિષે શું જાણે છે એ વિષે રામે તેને સહજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે હાથ જોડી જોડ્યો કે, ‘લોકો એમનાં પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણુ કરતા હતા. સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવાનું એમનું કાર્ય, રાવણુ અને કુંભકર્ણુ જેવા રાક્ષસોનો વધ, વાનરો અને રીંછો સાથે મૈત્રી કરવાની કુશળતા વગેરે માટે લોકો આશ્ચર્ય દર્શાવતા હતા. પણ રાવણુના ઘરમાં એક વર્ષ

સુધી કેદ રહેલી સીતાને છોડાવી પાછી તેને રામે અંગીકાર કરી તેથી લોકો તેમને દોષ દેતા હતા, અને એમ પણ કહેતા હતા કે જ્યારે રામે પોતે આ પ્રમાણે કયું તો પ્રજાને તેમ કરવામાં શી હરકત છે ?

૩. દૂતનાં આવાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રને ઘણું દુઃખ થયું. સભા ધરખાસ્ત કરી અને લાંબો વખત સુધી એકાન્તમાં બેસી એમણે વિચાર કર્યો. પછી કાંઈક નિશ્ચય ઉપર આવી તેમણે પોતાના ભાઈઓને તેડાવી મંગાવ્યા. ભાઈઓને લોકાપવાદ સંભળાવી કહ્યું : “સત્કીર્તિને માટે હું તમારો પણ ત્યાગ કરતાં અચકાઉં નહીં, તો સીતાની તો શી જ વાત ? માટે લક્ષ્મણ, કાલે સવારે સીતાને રથમાં બેસાડી ગંગાપાર તમસા નહીને કિનારે વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં મૂકી આવ. સીતાએ ત્યાં જવા ઇચ્છા દર્શાવી છે, એટલે તે ખુશીથી આવશે.”

૪. બિચારા લક્ષ્મણ શોકાતુર ચહેરે અને રડતી આંખે બીજે દિવસે સવારે શંકા વિનાની સીતાને રથમાં બેસાડી વાલ્મીકિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. એ પ્રદેશમાં સીતાવનવાસ પહોંચતાં જ લક્ષ્મણે સીતાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા અને હાથ જોડ્યા. એ બોલવા ગયા પણ ‘હે સીતા માતા’ એટલું જ બોલી શક્યા. એનો સાદ બેસી ગયો. સીતા એના શોકનું કારણ વારે વારે પૂછવા લાગ્યાં, ત્યારે ઘણા કદે તેણે રામની આજ્ઞા સીતાને જણાવી. બન્ને જણાંએ અરણ્યમાં પુષ્કળ વખત સુધી શોક કર્યો. અંતે સીતાએ ધૈર્ય પકડી લક્ષ્મણને વિદાય કર્યા. તેણે કહ્યું :

“ સર્વે સાસુને મારા પ્રણામ કહેજો, અને તે પરમ ધાર્મિક રાજાને મારી તરફથી સંદેશો કહેજો કે, ‘મહારાજ, સર્વ લોકો સમક્ષ મેં અગ્નિમાં પડી મારી શુદ્ધિ સાબિત કરી આપી, તે છતાં લોકાપવાદની બીકથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે મને સર્વથા કબૂલ છે. લોકાપવાદથી સત્કીર્તિને કલંક લાગે નહીં એ તમારી ઇચ્છા શોભા આપનારી છે; અને રાજા તરીકે એ તમારો પરમ ધર્મ છે. તમારી કીર્તિને કલંક ન લાગે એવી મને પણ ઇચ્છા છે, તેથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો તેનો જરા પણ દોષ દેતી નથી. આપ પત્ની તરીકે મારા પર હવે પછી પ્રેમ રાખો નહીં તોયે આપના રાજ્યની એક સાધારણ તપસ્વિની તરીકે પણ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખજો.”^૧

૫. પુષ્કળ અશ્રુપાત કરી લક્ષ્મણ છેવટે પાછા ફર્યા, અને સીતાએ પછી એક ઝાડ નીચે બેસી રુદન ચલાવ્યું.

વાલ્મીકિના કેટલાક શિષ્યોએ તે રુદન સાંભળ્યું.
વાલ્મીકિના આશ્રમમાં તેમણે વાલ્મીકિને જાણ કરી. કરુણામૂર્તિ

વાલ્મીકિ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને સીતાને દિલાસો આપી પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. એમણે સીતાને માટે એક ઝૂંપડી બંધાવી રહેવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં સીતાને બે પુત્રો થયા. વાલ્મીકિએ એમનાં નામ લવ અને કુશ પાડ્યાં અને તેમને લણાવીગણાવી હોશિયાર કર્યા. બન્ને લાઈઓ ક્ષાત્રવિદ્યામાં તેમ જ સંગીતવિદ્યામાં નિપુણ થયા.

૬. ચાર દહાડે લક્ષ્મણ અયોધ્યા પાછા ફર્યા અને રામને સીતાનો સંદેશો કહ્યો. રામે આ ચારે દિવસ અતિ-શય શોકમાં ગાળ્યા હતા, અને રાજકાજમાં કશું લક્ષ આપ્યું ન હતું. પણ જે રાજા પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળતો નથી તે નરકમાં પડે છે, એવું શાસ્ત્રવચન યાદ કરી એમણે ધૈર્ય ધારણ કર્યું અને પાછા રાજકાર્યમાં લાગ્યા. એમની કારકિર્દીમાં શત્રુને મથુરા પાસેના પ્રદેશના લવણ રાજાને મારી એ દેશ પોતાને તાબે કર્યો. તેના પરાક્રમના બદલામાં રામે તેને એ પ્રાન્તનું રાજ્ય સોંપ્યું.

૭. જે સમયે ઉત્તરકાણ્ડ લખાયો હશે તે સમયમાં ત્રિવર્ણીની શૂદ્ર સામે કેવી તિરસ્કારવૃત્તિ હશે તે નીચેના પ્રસંગ પરથી જણાય છે.

૮. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ બારતેર વર્ષના પોતાના બાળકનું પ્રેત લઈ રાજસભામાં આવ્યો, અને માઆપના શરણુકવધ જીવતાં અદ્ય વયના બાળકનું મૃત્યુ થવાનો અઘટિત પ્રસંગ બનવાનું રામને કારણ પૂછવા લાગ્યો. એણે કહ્યું :

“અમે — માઆપે — કદી પણ અસત્ય ભાષણ કિંવા બીજું કાંઈ પાપ કર્યું હોય એમ અમને યાદ નથી; માટે આ અનર્થ રાજાના દોષને લીધે આવ્યો હોવો જોઈએ. જે પાપ રાજા કરે છે અથવા તેના અમલ નીચે કરવામાં આવે છે તેનું દુષ્ટ ફળ પ્રજાને વેઠવું પડે છે.” ન્યાયપ્રેમી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યા કે પોતાનું એવું કયું પાપ હશે, કે

જેને પરિણામે આ બ્રાહ્મણનો બાળક-પુત્ર અદ્વાયુ બન્યો. કથા કહે છે, કે એટલામાં નારદે રામને કહ્યું : “ તારા રામ્યમાં કોઈ શૂદ્ર તપ કરતો હોવો જોઈએ. પૂર્વ કૃતયુગમાં બ્રાહ્મણે જ તપશ્ચર્યા કરતા. તે યુગમાં સર્વ લોક દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા, નીરોગી અને દીર્ઘાયુષી હતા. પછી ત્રેતાયુગમાં ક્ષત્રિયો પણ તપ કરવા લાગ્યા; તેથી બ્રાહ્મણ તેમ જ ક્ષત્રિયો તપ અને વીર્યથી સંપન્ન થયા; પણ તે સાથે જ અધર્મે પોતાનો એક પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો. અસત્ય ભાષણ, હિંસા, અસંતોષ અને કલેશ એ અધર્મના ચાર પગ છે. તેમાંનો એક પગ પૃથ્વી પર પડતાં જ ત્રેતાયુગમાં માણસોના આયુષ્યની મર્યાદા કમતી થઈ. આગળ જતાં દ્વાપરયુગમાં વૈશ્ય લોક પણ તપ કરવા લાગ્યા, તેથી અધર્મનો બીજો પગ — હિંસા જમીન પર પડ્યો, અને મનુષ્યના આયુષ્યની મર્યાદા અધિક કમતી થઈ. તથાપિ શૂદ્રને કદાપિ તપ કરવાનો અધિકાર ન હતો. મારા મત પ્રમાણે હાલ કોઈ શૂદ્ર આ પૃથ્વી ઉપર તપ કરતો હોવો જોઈએ.” આ સાંભળી બાળકના શબ્દને તેલમાં રખાવી, રામ શૂદ્ર તપસ્વીની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ દેશમાં શમ્બુક નામના એક શૂદ્રને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતો જોઈ રામે એનું શિર ઉડાવી નાખ્યું.

૯. આ કાર્યના બચાવમાં ઉત્તરકાણ્ડમાં એવી દલીલ આપેલી છે, કે તપ સિવાય સિદ્ધિ મળતી નથી એ સિદ્ધાન્ત જોટલો ખરો છે, તેટલો જ પાત્રતા વિના તપનો અધિકાર નથી, એ સિદ્ધાન્ત પણ ખરો છે.

૧૦. શમ્બુકના વધથી બ્રાહ્મણનો પુત્ર જીવતો થયો એમ વાર્તામાં લખેલું હોય જ !^૧

૧૧. ત્યાર પછી રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સીતાને ઠેકાણે સુવર્ણમૂર્તિ કરી યજ્ઞ આરંભ્યો. એક અશ્વમેધ વર્ષ સુધી એ યજ્ઞ ચાલ્યો. એ યજ્ઞ જોવા વાલ્મીકિ પોતાના શિષ્યો સહિત આવ્યા.

તેમની સાથે લવ અને કુશ પણ હતા. વાલ્મીકિએ પોતાનું રામાયણ બે કુમારોને લણાવ્યું હતું, અને વાલ્મીકિ સહિત ગાતા ગાતા તે શહેરમાં અનેક ઠેકાણે સંભળાવતા હતા. એમના સુંદર ગાનની તારીફ રામને કાને પહોંચી. રામે તે બાળકોને તેડાવ્યા, અને બધાના દેખતાં યજ્ઞમંડપમાં રામાયણ ગાવાની આજ્ઞા કરી. એ બે બાળકો રામના કેવળ

પ્રતિબિમ્બ જ હતા. રામને એ પોતાના પુત્ર રામાયણનું ગાન જ હોવા જોઈએ એમ ધંકા થઈ. તેથી એમણે વાલ્મીકિને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે આપની

પરવાનગી હોય તો સીતાએ પોતાની શુદ્ધતા વિષે દિવ્ય કરવું. વાલ્મીકિએ માગણી કબૂલ કરી. બીજે દિવસે યજ્ઞમંડપમાં સભા ભરાયા પછી મહાકવિ વાલ્મીકિની પાછળ હાથ જોડી, આંખમાંથી આંસુ ઢાળતાં, નીચા વદને સીતા સભામાં આવ્યાં. સભા વચ્ચે વાલ્મીકિ બોલ્યા : “ હે દાશરથિ રામ, આ તારી પતિવ્રતા, ધર્મશીલ પત્ની સીતાને તેં લોકાપવાદની બીકથી અરણ્યમાં મોકલી દીધી, ત્યારથી તે મારા આશ્રમમાં રહેલી છે. આ બે તારા જ પુત્રો છે. આજ

પર્યંત હું કદી ખોટું બોલ્યો નથી. હું કહું છું કે આ વૈદેહી સર્વ પ્રકારે નિષ્પાપ અને શુદ્ધ છે; એ બે અસત્ય હોય તો મારી હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ બન્યો. એ સીતા પણ તને પોતાની પવિત્રતા વિષે ખાતરી કરી આપશે.”

૧૨. પછી ભગવાં ધારણ કરેલાં, શોક અને તપથી અત્યંત કૃશ થયેલાં, દષ્ટિને જમીન પર ઠરાવીને ઊભેલાં સીતા આગળ આવ્યાં, અને બે હાથ બેડી મોટે સ્વરે બોલ્યાં : “હે પૃથ્વીમાતા, બે રામચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ આજ સુધી મેં મનમાં ચિંતવ્યો ન હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય આપ. બે મન, કર્મ અને શબ્દથી મેં આજ પર્યંત રામચંદ્ર પર પ્રેમ રાખ્યો હોય, અને રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પણ પુરુષને હું ઓળખતી સુધ્ધાં નથી એ અક્ષરશઃ ખરું હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય આપ.” આમ ત્રણ વાર સીતાએ કહ્યું, અને તેની સાથે જ પૃથ્વીના બે ભાગ થયા અને સીતા તેમાં સમાઈ ગયાં. આ રીતે સીતાનું બીજું કઠોર દિવ્ય રામ અને તેની પ્રજાને જન્મ પર્યંત અનુતાપ કરાવતું પૂર્ણ થયું. રાજા-પ્રજાએ પુષ્કળ શોક કર્યો, પણ સીતા તો ગયાં જ.

૧૩. ઉત્તરકાણ્ડ પ્રમાણે રામનો અંતકાળ પણ દુઃખ-રૂપ જ હતો. એક દિવસ એક મુનિ રામની બેડે એકાંતમાં સંભાષણ કરવા આવ્યા. એમની વાતચીતમાં લક્ષ્મણનો ત્યાગ કોઈ ભંગાણ પાડે તો તેને દેહાંત દંડની અને દેહાંત શિક્ષા થાય એવી તેણે પહેલેથી માગણી

કરી હતી, અને તે પ્રમાણે રામે લક્ષ્મણને દરવાજા પર ચોકી કરવા બેસાડ્યા હતા. બે જણા વાત કરતા હતા એટલામાં કોધીપણાનું કલંક બેને માથે ચઢેલું છે એવા દુર્વાસા મુનિ ત્યાં આવી લાગ્યા અને રામને મળવા ઉતાવળા થયા. લક્ષ્મણે આનાકાની કરી એટલે એણે આખા રાજ્યને શાપ આપવાની ધમકી આપી ! બિચારા લક્ષ્મણને તો સૂઝી વચ્ચે સોપારી બેસું થયું. પછી, સઘળાં પર વિપત્તિ આવી પડે તેના કરતાં પોતાના એકલા પર જ આવી પડે તે વધારે સારું એમ વિચારી એ રામ પાસે ગયા, અને દુર્વાસાના આગમનના સમાચાર આપ્યા. દુર્વાસા તો માત્ર તપ કરી ભૂખ્યા થવાથી લિક્ષા માગવા આવ્યા હતા, પણ એની લિક્ષામાં લક્ષ્મણના પ્રાણ વહોરાશે એવો એણે ખ્યાલ ન કર્યો. રામને માથે મોટું ધર્મસંકટ આવ્યું. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી બેઠકે. પણ લક્ષ્મણ એવા ભાઈને એવી શિક્ષા ફરમાવતાં કોની હિંમત ચાલે ? શું કરવું તે સૂઝે નહીં. છેવટે એમણે સલા ભરી સર્વ હકીકત વસિષ્ઠ અને પ્રજ્ઞજનોને કહી સંભળાવી. વસિષ્ઠે એવો તોડ કાઢ્યો કે સજ્જનનો ત્યાગ એ વધ સમાન છે, માટે રામે લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરવો ! રામે એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને પોતાથી દૂર થવાની સજા ફરમાવી. આજ્ઞા સંભળતાં જ લક્ષ્મણ રામચંદ્રને નમસ્કાર કરી, પરભાર્યા સરચૂતટ પર ગયા, અને સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, દર્ભામન પર આસન માંડી, પોતાનો શ્વાસ ચડાવી દઈ દેહ છોડ્યો. આ રીતે બંધુ-ભક્તિપરાયણ શૂર સુમિત્રાનંદનનો અંત આવ્યો. એણે પોતાના

હૃદયમાં ઊભરાતી રામલક્ષ્મિથી પ્રેરાઈને વૈભવ, માતા અને પત્નીનો ત્યાગ કર્યો. બાર વર્ષ સુધી ઉબ્બગરો કર્યો, ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ લોગવ્યો અને જીવનનો અંત થયો ત્યાં સુધી રામની સેવા કરી. બંધુલક્ષ્મિનો આદર્શ બેસાડી લક્ષ્મણે લોકહિત માટે મૃત્યુની લેટ લીધી. આ આખોય છેલ્લો પ્રસંગ વિકૃત આદર્શ ઉત્પન્ન કરનારો લાગે છે.

૧૪. રામે તે જ દિવસે પોતાના રાજ્યનો લવ, કુશ તથા ભરત, લક્ષ્મણ વગેરેના પુત્રોમાં યથાયોગ્ય વિભાગ કર્યો; અને દરેકનો અભિષેક કરી મહાપ્રસ્થાન કર્યો. રામનો માટે ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યા. એની પાછળ વૈકુંઠવાસ અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓ, સંબંધીજનો અને પ્રજાજનો પણ ગયા. રામે સરયૂમાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો, અને એની પાછળ ભરત, શત્રુઘ્ન અને પ્રજાએ પણ એ જ ગતિ લીધી! આ રીતે રામચરિતની પૂર્ણતા થઈ.

૧૫. રામાયણમાં વાલ્મીકિએ આર્યોના આદર્શો ચીતરેલા છે. દશરથ એ આર્યોનો આદર્શ પિતા છે. સુમિત્રા આદર્શ માતા, રામ આદર્શ પુત્ર અને રાજા, ભરત આદર્શ બંધુ-મિત્ર, અન્યાયોમાં અસહકારી લક્ષ્મણ આદર્શ સેવક-બંધુ, હનુમાન આદર્શ દાસ, સીતા આદર્શ પત્ની, વિલીષણ આદર્શ સલાહકાર અને અસહકારી. તે જ પ્રમાણે માનવજાતિમાં વસતા આસુરી ભાવોનો પણ વાલ્મીકિએ મૂર્તિમંત ચિતાર આપ્યો છે. દૈકેયી ઈર્ષ્યાની મૂર્તિ, રાવણ સામ્રાજ્યમદની

મૂર્તિ, વાલી શારીરિક બળના મદની મૂર્તિ અને સુગ્રીવ પરાવલંબી સ્વભાવથી ઊપજતી સર્વ પ્રકારની માનસિક નિર્બળતાની મૂર્તિ છે. અન્યાય જાણ્યા છતાં, એ માટે તિરસ્કાર છતાં, એની સામે થવા માટે જોઈતી જરૂરી હિંમતનો અભાવ માર્ચિમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; ઊંઘ, આગસ, ખાઉઘરાપણું અને મોહ કુમ્ભકર્ણમાં ગોચર થાય છે; ઈર્ષ-જિતમાં આસુરી સંપત્તિનો સાર અને આંખને આંજી નાખનારો પ્રકાશ છે. આ સાથે જ વાલ્મીકિએ રાજકીય કૌટુંબિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ પણ અત્યંત મનોહરપણે ચીતર્યો છે. આદર્શ પ્રમાણે આર્ય રાજનું જીવન સુખોપ-લોગ માટે નથી, પ્રજા એના સુખનું સાધન નથી; પણ પ્રજાના સુખાર્થે રાજાનો જન્મ છે. પોતાનાં શરીર, કુટુંબ, સુખ, સંપત્તિ અને સર્વસ્વનું અર્પણ કરીને એણે પ્રજાનું પાલન કરવાનું છે. ગુરુ અને પ્રજાની ધર્મયુક્ત સલાહ મુજબ એણે રાજકારભાર ચલાવવો જોઈએ. પ્રજાને પ્રિય હોય એવો જ પુરુષ રાજા થઈ શકે, એટલે રાજાની નિમ-લ્લક પ્રજાની સંમતિથી થવી જોઈએ. અત્યંત પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધ લાવે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યાથી પ્રજાનો સંતોષ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ એની સેવાનું ઇનામ છે. એ પોતાના મુકુટથી કે સિંહાસન અથવા છત્ર-ચામરથી પ્રજાનો પૂજ્ય નથી; પણ એની ધાર્મિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, શૂરતા, પરદુઃખલંબનતા, ન્યાય અને પરાક્રમથી પૂજ્ય ગણાય છે. એની પૂજા એણે કાઢેલાં આજ્ઞાપત્રોની અમલબજામણી કરવાથી ન થઈ શકે, પણ સંતુષ્ટ પ્રજાના ચિત્તમાં ઊભરાતા નૈસર્ગિક

પ્રેમથી જ થાય, અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનું દુષ્ટ પરિણામ એણે દશરથના દુઃખકારક અંતકાળથી દર્શાવ્યું છે, અને રામના ચરિતથી એકપત્નીવ્રતપણાનો આદર્શ બેસાડ્યો છે. જનક અને રામનો સસરા-જમાઈનો અને કૌસલ્યા તથા સીતાનો સાસુ-વહુનો સંબંધ પણ કલેશ વિનાનો પ્રેમયુક્ત છે. કુટુંબ અને રાજ્યનો કર્તાપુરુષ સત્યનિષ્ઠ, ધાર્મિક, નિઃસ્વાર્થી, શૂર અને પ્રેમાળ હોય તો સર્વને કેવો આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે એ રામચરિતનો બોધ છે.

નાંધ

બાલકાણ્ડ

નાંધ ૧ લી : રાક્ષસ — એટલે બહુ જંગલી માણસો. એમનામાં મનુષ્યમાં રહેલા શુભ ગુણોનો વિકાસ નહીં, નીતિશુવનનો ખ્યાલ નહીં. એ કૂર અને નરમાંસભક્ષક હતા. જેમ સર્પ અને સિંહ વગેરે પ્રાણીઓનો મનુષ્યને જૂના કાળમાં ઘણો ઉપદ્રવ વેઠવો પડતો અને તેથી એનો શિકાર કરી નાશ કરી નાખવામાં આવતો, તેમ વધારે પરાક્રમી અને નગરો તથા શહેરો વસાવવાની ઇચ્છવાળી પ્રજાઓ આવી રાક્ષસપ્રજાઓનો શિકાર કરતી. એ રાક્ષસોનું શરીર-બળ ભારે, કાયા ઊંચી, પણ્ય બુદ્ધિ મંદ અને શસ્ત્રબળ નામનું. વિશ્વામિત્રનો હેતુ કોઈ નવી વસાહત કરવાનો હોય, અને તેમાં દેવોની મદદ મળે એ કામનાથી યજ્ઞારંભ કર્યો હોય એમ સંભવે છે. એ રાક્ષસો ભારતવર્ષની જૂની પ્રજા. આર્યોએ વસાહતો કરવી એટલે રાક્ષસોની જમીન ઝૂંટવી અને એમને મારી નાખવા કે હાંકી કાઢવા. આથી એમને આર્યો સાથે વેર હોવું સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેઓ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં વિદ્વ નાખે જ. એક કલ્પના આ છે. બીજી કલ્પના એ છે કે ઉપર કહ્યા તેવા રાક્ષસોની મોટી વસ્તી લંકામાં હતી. રાવણ એમનો રાજા હતો. એ હિંદુસ્તાન ઉપર પણ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવા ઇચ્છતો હતો, અને દેશના ઘણા માણસોમાં એણે રાક્ષસોને વસાવ્યા હતા. એ આર્યો ઉપર જીલમ ગુજારતા અને એમને કોઈ પણ ઠેકાણે સુખે રહેવા દેતા નહીં. પણ એમ હોય તો

રાક્ષસો મંદ બુદ્ધિના કે શસ્ત્રાદિક સાધન વિનાના નહીં, પણ અત્યંત બુદ્ધિશાળી, અને યુદ્ધકળા તથા યુદ્ધની સામગ્રી ખનાવવામાં અને માયાવી (બ્રહ્મચાત્રિક) વિદ્યાઓમાં કુશળ હતા.

રાક્ષસ અને અસુરમાં ભેદ છે. અસુર એટલે સામાન્ય માણસ જેવો માણસ જ; પણ અતિશય કામી, ક્રોધી, લોભી, અન્યાયી, નિર્દય, સ્વાર્થ માટે પારકાનું સર્વસ્વ નાશ કરતાં ન અચકાનાર. રાક્ષસ એ સિંહ-વાઘ જેવો વનચર બળવાન મનુષ્ય; અસુર એટલે સદ્ગુણ રહિત મનુષ્ય. અસુર તે મનુષ્યત્વનો શત્રુ. અને રાક્ષસ તે જંગલી માણસ. રાવણ પોતે અસુર હતો પણ રાક્ષસોને વશ કરી એમનો રાજા થયો હતો એવી કલ્પના છે. છતાં ઘણી વાર એ શબ્દો અભેદપણે વપરાય છે.

નોંધ ૨૭: શૈવ ધનુષ્ય — એટલે શિવે આપેલું ધનુષ્ય, કે ધનુષ્યના કોઈ પ્રકારનું નામ? જેમ ખનાવનાર ઉપરથી ખંદૂકોનાં નામ પડે છે તેમ? શંકાનું કારણ એ કે રામાયણમાં બે વાર રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય મળ્યાની વાત આવે છે. એ શૈવ કરતાં વધારે જાણુ ગણાતું, અને લંકાના યુદ્ધમાં રામે એનો જ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ પણ કોઈક ખાસ પ્રકારનું ધનુષ્ય હોય એમ સંભવ છે.

નોંધ ૩૭: તપશ્ચર્યા — એટલે શરીર શોષવું, નિરાહાર રહેવું, વાયુ ભક્ષણ કરી રહેવું એમ નહીં, પણ પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવા માટે બીજી સર્વ ક્રિયાઓ છોડી દઈ, ધ્યેયનું અને એને પાર પાડવાનાં સાધનોનું જ અતન્યપણે ચિંતન કરવું તે. એ તપશ્ચર્યામાં યોગ્ય ગુરુનું સેવન આવી જાય. આગળ ઉપર મંત્રસિદ્ધિમાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ ત્યારે ગુરુના મંત્રનું અનુષ્ઠાન, અથવા દેવોની ઉપાસના પણ તપશ્ચર્યામાં સમાયાં. અતન્ય ઉપાસના અથવા ચિંતનમાં ધન્દિયોનો સંયમ અને વિષયોનો ત્યાગ તો આવશ્યક હોય જ; પણ જેમ જેમ સાધક ઉપાસનામાં લીન થતો જાય, તેમ તેમ સ્વાભાવિકપણે ક્યારેક

એવી સ્થિતિ આવે કે જે સમયે ખાવાપીવાનું ભાન ન રહે અને ટાકતડકા તરફ દુર્લક્ષ થાય. એવા એકાગ્ર ચિંતનમાંથી સંકલ્પાની સિદ્ધિ સર્વત્ર થાય છે. એ ભૂતી ગયા ત્યારે જગ્ગરદસ્તીથી છોડેલા આહાર અને સહન કરેલાં ટાકતડકો તપશ્ચર્યારૂપે મનાયાં. એકાગ્રપણે વિચાર, વિવેક, ચિંતન એ જ શ્રેષ્ઠ તપ છે. એ ચિંતન દેહભાન ભુલાવે તો તે ઇષ્ટ જ છે. ગીતા અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪ થી ૧૬માં ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું છે તે વિચારનું.

યુદ્ધકાણ્ડ

નોંધ ૪ થી : વિભીષણનું આવી મળવું — ‘ધર કૂટચે ધર જાય’ એ કહેવત ખરી, અને વિભીષણના ઉપર અન્ધુદ્રોહનો આરોપ પણ મૂકવામાં આવે છે. પણ જો એક માણસને પોતાના ભાઈનો પક્ષ અન્યાયયુક્ત લાગતો હોય અને તેને વારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો એનું કર્તવ્ય શું? અન્યાયી પક્ષ સાથે કામ કરવું એ ચિત્તની ચોખ્ખી અપ્રામાણિકતા જ થાય. તટસ્થ રહેવું તેમાં પણ ચિત્તની અપ્રામાણિકતા છે જ. સત્યનો — ન્યાયનો પક્ષ લેવો એ પુરુષાર્થી અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યનું લક્ષણ છે. અસત્ય અને અન્યાયનો વિરોધ કરવાથી અથવા અસહકાર કરવાથી મનુષ્યનું પૂર્ણ કર્તવ્ય બજવાઈ જતું નથી. આ કાળમાં યુદ્ધ એ જ ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ રહેલો હોઈ સમાજે એ માર્ગને ધર્મ ગણેલો હતો, અને એ સંજોગોમાં વિભીષણે ન્યાયપક્ષને વધારેમાં વધારે મદદ કરવી એટલે રામને જ મદદ કરવાની હોય. એથી અન્ધુદ્રોહ થાય તો એ નિરુપાય ગણાય. વિભીષણ રાજ્યલોભથી રામને આવી મળ્યો એવું ગૃહીત કરી લેવામાં આવે છે, ત્યારે વિભીષણનો અન્ધુદ્રોહ અન્ય રૂપે ભાસે છે. કેવળ શુદ્ધ ન્યાયપ્રિયતા મનુષ્યમાં હોઈ જ ન શકે એમ માનીને

આપણે વિભીષણને દોષિત ઠરાવીએ છીએ. વિભીષણ રાન્યલોભથી રામને જઈ મળ્યો કે સત્યને માટે જઈ મળ્યો, તે ઉપર એનું કૃત્ય યોગ્ય હતું કે અયોગ્ય એનો આધાર છે.

ઉત્તરકાણ્ડ

નોંધ ૫ મી : સત્કીર્તિ — રામે ભાર્ગવોને જે શબ્દો કહ્યા, તેમ જ સીતાએ રામને જે સંદેશો મોકલ્યો તે અન્નેમાં સીતાના ત્યાગનું એક જ કારણ આપવામાં આવ્યું છે — રામની સત્કીર્તિનું રક્ષણ. સત્કીર્તિની અભિલાષા ગમે તેટલી ઉચ્ચ હોય, છતાં જે કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિને અન્યાય કરવાથી જ સત્કીર્તિનું રક્ષણ થતું હોય તો તે સત્કીર્તિની રક્ષા યોગ્ય ન ગણાય. રામે કહ્યું કે સત્કીર્તિ માટે એ ભાર્ગવોનો ત્યાગ કરે તો સ્ત્રીની તો શી જ વાત ! ઉત્તરકાણ્ડ લખાયો તે વખતે સમાજમાં સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો આદર ઘટી ગયો હશે, તેમ જ લોકમાં સારા ગણાવા માટે ગમે તેવો અન્યાય કરી શકાય એવી ભાવના વધી હશે એમ જણાય છે. આ કાણ્ડ ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ ઝાંખી પડવા માંડી ત્યાર પછી લખાયો હોવો જોઈએ એમ યોગ્ય માલૂમ પડે છે. સીતાએ પોતા પ્રત્યેનો અન્યાય સહન કરી લીધો, એમ છતાં રામ પ્રત્યે ભક્તિ રાખી એ પતિવ્રત ભાવનાની અચરિત પુષ્ટિ કરવાના જે પાછળથી પ્રયત્ન થયા છે તે પૈકીનો છે.

નોંધ ૬ હી : નારદ — પરમ ભાગવત નારદના નામની આબુ-આબુ કેટલાયે પ્રકારની સારીનરસી કથાઓ જોડી દેવામાં આવી છે. અહીં શ્દ્રને તપનો અધિકાર નથી એવું પ્રતિપાદન કરતા અને ભાગવતમાં વસુદેવનાં આજ્ઞકોનો વધ કરવા કંસને પ્રેરતા જેને જણાવ્યા છે, તે જ નારદ વાલ્મીકિ જેવા લૂંટારાના અને દૈત્યપુત્ર પ્રહ્લાદના તારક હતા એમ પણ પુરાણોમાં કહ્યું છે.

નારદ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિચારતાં મને એમ લાગ્યું છે કે ઘણીખરી જગ્યાએ નારદરૂપે મનુષ્યના મનનું જ વર્ણન કરેલું છે. માણસનું મન જ કલહ કરાવવાવાળું છે. એ સારા વિચારો પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને દુષ્ટ વિચારો પણ ઉપજાવે છે. એ જ શંકાઓ કાઢે છે, બિવડાવે છે અને હિંમત આપે છે.

*

*

*

તપથી અધર્મનો પગ પૃથ્વી ઉપર પડી જ કેમ શકે એવી શંકા ઊપજવાનો સંભવ છે. તપનો હેતુ તો સત્યની શોધ કરવાનો જ હોવો જોઈએ. તેને બદલે જ્યારે મલિન આશયો સિદ્ધ કરવા, બીજાને પીડવા કે સાંસારિક સુખ, બળ ઇત્યાદિ માટે તપ કરવામાં આવે ત્યારે તપનો અર્થ પણ ફેરવાય, પ્રકાર પણ બદલાય અને એ અધર્મને પોષક પણ થાય. પોતાનો કોઈક સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટે એકાગ્ર ચિત્તે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે એ સર્વેનું નામ તપ. ગીતાના અ. ૧૭, શ્લો. ૧૭ થી ૧૯માં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તપનું વિવેચન છે તે જોવું.

સત્ય, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોમાંથી એક કે બેની પ્રધાનતા પરથી મનુષ્યના ચાર વર્ણો સ્વાભાવિકપણે પડ્યા છે એવી આપણી માન્યતા છે. તે પ્રમાણે સત્ત્વપ્રધાન મનુષ્ય તે બ્રાહ્મણ, સત્ત્વ-રજસ-પ્રધાન ક્ષત્રિય, રજસ-તમસ-પ્રધાન વૈશ્ય અને તમસ-પ્રધાન તે શૂદ્ર. કોઈ તમસ-પ્રધાન મનુષ્ય મલિન આશયથી તપ કરતો હોય તેને પ્રજ્ઞરક્ષણાર્થે રાજ્યએ અટકાવવો જોઈએ; નહીં તો અધર્મ વધે એમ આ કથાનું તાત્પર્ય હોવાનો સંભવ છે. પણ જે રીતે આ વાત મંડાઈ છે તે કોઈ રીતે માન્ય રાખવા જેવી નથી. વર્ણગત અને નીચ મનાયેલા વર્ણોને દબાયેલા રાખવાની વૃત્તિ એમાં ખુશ્તી રીતે જણાઈ આવે છે. બીજા કાણ્ડોમાં આવા પ્રસંગો નથી એ જ આ કાણ્ડ પાછળથી લખાયાનું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

તપના અધિકારનો સિદ્ધાન્ત — આ દલીલ વળૂદ વિનાની છે એમ નહીં કહી શકાય. જેટલાં ગુરુગમ્ય જ્ઞાન છે તેમાં જિજ્ઞાસુનો અધિકાર તપાસવાની પ્રથા આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે. અધિકાર તપાસવામાં એ દષ્ટિએ હતી. શિષ્યની ચિત્તશુદ્ધિ અને બુદ્ધિ. પેતે સંપાદન કરેલી વિદ્યાનો દુરુપયોગ ન કરે એટલા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો શિષ્ય છે કે નહીં એની તપાસ કરવામાં ગુરુ અત્યંત કાળજી લેતા. એ દષ્ટિએ અધિકારી શિષ્ય ન મળે તો પોતાની વિદ્યા પોતાની સાથે જ મરી જાય એ ખહેતર, પણ અશુદ્ધ હૃદયના માણસને જ્ઞાન ન જ આપવું એવો આગ્રહ રખાતો. વિદ્યા જગતના કલ્યાણાર્થે છે, ઉચ્છેદાર્થે નહીં. ગુરુની ગફલતીને લીધે એ વિદ્યા કુશિષ્યને પ્રાપ્ત થવાથી જો લોકનું અહિત થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરુને કરવું પડે. અધિકાર તપાસવામાં ખીજી દષ્ટિ બુદ્ધિના વિકાસની છે. પણ એ માટે ગુરુને ઓછી ચિંતા રહેતી. બુદ્ધિની સ્થૂળતા વિશેષ મહેનતથી ટાળી શકાય અથવા બુદ્ધિ જેટલી પહોંચી શકે તેટલી જ વિદ્યા શીખવી શકાય. શુદ્ધ ચિત્તની સાથે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો સંયોગ એ તો સોનું ને સુગંધ મળ્યા જેવું ગુરુને લાગે.

તપનો વિધિ ખતાવવામાં પણ એ રીતે ગુરુ અધિકાર તપાસે એ યોગ્ય છે. પણ કોઈ પોતે જ પોતાનો ગુરુ ન ખતી શકે એમ કંઈ નથી. અને એકાદ દુષ્ટ આશય સિદ્ધ કરવા પોતાની જ મેળે કોઈ સાધના કરતો હોય, તો એની એ સાધના રાજ્યએ ચાલવા દેવી કે કેમ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય જ.

આ કથામાં શમ્ભુકના તપનો આશય દુષ્ટ હતો એવું જણાવ્યું નથી, અને એનો અનધિકાર કેવળ એની શૂદ્ર જાતિ પર જ કરાવ્યો છે, એટલે આધુનિક દષ્ટિએ આ કૃત્ય આપણને વાજખી લાગતું નથી.

વાંચવાલાયક

- ૧ મૂળ ગ્રંથ—વાલ્મીકિનું રામાયણ
- ૨ શ્રી રામચરિત્ર — ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય કૃત મૂળ મરાઠી તથા તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ (ચિત્રશાળા પ્રેસ : પૂના)
- ૩ સીતાહરણ - (નવજીવન પ્રકાશન - મંદિર : અમદાવાદ)

충미

ગોકુળપર્વ

આશરે ૫૧૦૦ વર્ષ પૂર્વના ભારતવાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણનું અદ્ભુત જીવન પોતાની નજર સમક્ષ નિહાળ્યું હતું. જોકે અનેક પવિત્ર ગ્રંથોમાં એમના ચરિત્રનું વર્ણન છે, અનેક ભક્તો એમને પોતાની પ્રેમવૃત્તિનું અલૌકિક પાત્ર બનાવી એમની કીર્તિને ચિરંજીવ રાખી રહ્યા છે; છતાં એ ગાનો ઉપર અમત્કારિક રૂપકોના એવા જખરા થર ચડી ગયા છે કે એ કાવ્યમય અને ગૂઢ ભાષામાંથી સાદો અર્થ કાઢવાનું કામ અતિશય કઠણ થાય છે. અને જુદા જુદા લેખકોને એમ કરવા માટે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો જ બહુધા ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષે જે કાંઈ વાંચવા, સાંભળવા કે ગાવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક વાતો સાચી તરીકે માની શકાય એવી નથી, કેટલીક જે સાચી જ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણને આદર્શ પુરુષ તરીકે હલકા પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણને પરમેશ્વરનો અવતાર ઠરાવવાની ઇચ્છાવાળા ભક્તિમાગી કવિઓએ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં એટલી બધી નવી વાતો ઉમેરી દીધી છે કે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ગીચ જંગલ બની ગયું છે. શ્રી ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય તથા શ્રી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયના ગ્રંથો પરથી જિજ્ઞાસુ વાચક એની ચર્ચા મેળવી શકશે. અહીં એ ચર્ચામાં હું ઊતર્યો નથી, પણ એ ગ્રંથોને આધારે શ્રીકૃષ્ણનું વંદનીય નિર્દોષ અને ક્ષમ્ય ચરિત્ર જેટલું ગણી શકાય તેટલું જ આલેખ્યું છે. એ સિવાયનાં ચરિત્રો

સાચાં ન હોય એમ એકંદર સમાલોચનાથી જાણાય છે; પણ સાચાં જ છે એમ ઠરે તો શ્રીકૃષ્ણની આદર્શ પુરુષ તરીકે ઓછી કિંમત થાય એ કબૂલ કરવું જોઈએ.

૨. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ યદુવંશી ક્ષત્રિય હતા. તે મથુરાની પાસેની કેટલીક જમીનના માલિક હોય એમ લાગે માતાપિતા છે. ગાયો એ યાદવોનું મુખ્ય ધન હતું. વસુદેવ પાસે પણ પુષ્કળ ગાયો હતી. ઠરાવેલું દાણ લઈ એ ગાયો આહિરોને સોંપવામાં આવતી. આથી આહિરોનાં ઘણાં કુટુંબો (મજા) મથુરાની આસપાસ રહેતાં. વસુદેવ એક શૂર યોદ્ધા અને ન્યાયપ્રિય પુરુષ હતા. એમની ધર્મ-નિષ્ઠાને લીધે સર્વે યાદવો એમને પૂજ્ય ગણતા. રોહિણી અને દેવકી નામે એમને બે પત્નીઓ હતી. દેવકી એ મથુરાના રાજા ઉચ્ચસેનની ભત્રીજી થતી હતી.

૩. ઉચ્ચસેનના મોટા પુત્રનું નામ કંસ હતું. એ રાજ્યનો અતિ લોભી હતો. પિતાના મરણ સુધી વાટ કંસ જોવાની એનામાં ધીરજ નહોતી. એ મગધ (દક્ષિણ બિહાર) ના રાજા જરાસંધની બે દીકરીઓ સાથે પરણ્યો હતો. જરાસંધ તે વખતનો સૌથી બળવાન રાજા હતો; તેથી કંસને એની મદદની હૂંક હતી. વળી જરાસંધને સાર્વાભૌમ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી; એટલે કંસને રાજ્ય અપાવવામાં એનો સ્વાર્થ પણ રહેલો હતો. જતે દહાડે કંસે પોતાના બાપને કેદ કરી એનું રાજ્ય પચાવી લીધું. યાદવોને આ વાત પસંદ પડે એમ નહોતું,

તેથી એણે યાદવોને પીડવા માંડ્યા. જે કોઈ એની સામે માથું ઉપાડે એવા એને લાગ્યા, તેના ઉપર જીલમ કરવા માંડ્યો. વસુદેવ-દેવકીને પણ એણે નજરકેદ જેવાં રાખ્યાં હોય એમ લાગે છે. વસુદેવને પોતાની સ્ત્રી રાહિણીને પોતાના મિત્ર નંદ ગોપને ત્યાં સંતાડી રાખવી પડી.

૪. જીલમી માણસ બીજા બળવાન પુરુષોથી બીએ છે; પણ એથીયે વધારે બીક તો એને સત્યનિષ્ઠ પુરુષોની લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે બીજા બળવાનની સામે એ સામ, દાન વગેરે ઉપાયો વડે પહોંચી વળી શકે એવી એને ખાતરી હોય છે, પણ સત્યનિષ્ઠ પુરુષને જીતવા તો એને પોતાને સત્યનિષ્ઠ થયે જ છૂટકો; અને એવા થવાની એની તૈયારી ન હોવાથી તેની આગળ એનાં શસ્ત્રો હેઠાં પડે છે. સત્યનિષ્ઠ પુરુષને મારી નાખવાની એની એકાએક હિંમત થતી નથી; કારણ કે જીલમને પણ ન્યાય અને ધર્મના ખાત્ર વેષ બતાવવાની ઘણી વાર ફરજ પડે છે, અને નિઃસ્વાર્થી સત્યનિષ્ઠ પુરુષ ઉપર કંઈ પણ આળ ચડાવવું એને કઠણ થઈ પડે છે. એ ન્યાયે વસુદેવ-દેવકીને નજરકેદ કરવા ઉપરાંત બીજું કશું કરવાની કંસની છાતી ચાલી નહીં. બીજા યાદવો અનેક રીતે એના ભોગ થઈ પડ્યા. કેટલાક નાસી છૂટ્યા, કેટલાકે અનુકૂળ સમય આવે ત્યાં સુધી પોતાને અણગમે છુપાવી રાખ્યો અને કેટલાકે નવીન પ્રદેશમાં પરાક્રમ કરી સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

૫. વસુદેવ-દેવકીને મારવાની કંસની હિંમત નહોતી, પણ એની ખૂની છરી એમનાં બાળકોને મારતાં અચકાતી નહોતી. જાલિમો અનેક રીતે દુષ્ટ હોય છે, જીવભીના વહેમ ધર્માધર્મના વિચારથી શૂન્ય હોય છે; તેઓ અકારણુ વૈરી, અને દુષ્ટ કર્મો કરતાં દાણુભર પણ આંચકો ન ખાનારા હોય છે; પરંતુ વહેમ વિનાના હોય છે એમ કંઈ નથી. જગતને અનીશ્વર અને કેવળ પાતાની પાપી વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાના સાધનરૂપ માનતા છતાં એમના હૃદયમાં કોઈ એક એવી નિર્બળતા રહી હોય છે કે એ નિર્બળતા એમને કોઈ નજીવા શત્રુન ઉપર કે કોઈ ક્ષુદ્ર દેવદેવીના વર ઉપર અથવા કોઈ નજીવી વિધિના બરાબર પાલન ઉપર અપાર શ્રદ્ધા રખાવે છે. જે મોટાં મોટાં સૈન્યોથી ડરતા નથી, ગમે તેની સાથે ઈંદ્ર યુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી, સિંહ અને સર્પ સામે થવાથી ખીતા નથી, તે એક છીંકના અપશુકનથી, ભૂતના આભાસથી, બિહા-મણા સ્વપ્નથી, જોશીના જોશથી કે હૃદયમાં સાંભળાયેલી અણુધારી આકાશવાણી કે ભડકથી એવા નાહિંમત થઈ જાય છે કે કોઈ પણ રીતે તે એ વિષયમાં શ્રદ્ધાવાન અને નિશ્ચિન્ત થઈ શકતા નથી.

૬. કંસે પણ એવી એક આકાશવાણી^૧ સાંભળી હતી. દેવકીનો આઠમો ગર્ભ પોતાનો નાશ કરશે, એવો તેને દેવકી-પુત્રોનો વહેમ ભરાયો હતો; અને તેથી સર્વે ડરપોક નાશ માણસો કરે છે, તેમ એણે દેવકીનાં બાળકોને

જન્મતાં જ મારી નાખવા માંડ્યાં. આઠમો ગર્ભ કયો એ ગણવામાં કદાચ ભૂલ થાય, આઠમું બાળક મરે પણ બીજાં જીવતાં રહે તો કદાચ એ પણ બાપને કનડવા અને લાઈને મારી નાખવા માટે એના ઉપર વેર વાળે, કદાચ એ યાદવોના નેતા થાય, એવી ધાસ્તીથી એણે વસુદેવના એક પણ બાળકને જીવતું ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે એણે દેવકીના છ પુત્રોનો અંત આણ્યો.

૭. રોહિણીના ગર્ભના પણ એ જ હાલ થાય, એ ધાસ્તીથી એને દહાડા રહેતાં જ વસુદેવે એને નંદને ત્યાં

બળરામ મોકલવાની પેરવી કરી દીધી. ત્યાં એને બિજળો દૂધ જેવો પુત્ર થયો. એનું નામ રામ પાડ્યું.

પાછળથી એના અતિશય બળથી એ બળરામ અથવા બળ-દેવને નામે ઓળખાયા. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ ગળી પડ્યો. આગળ જતાં દેવકીને આઠમી વાર ગર્ભ રહ્યો. આ બાળકને ખસૂસ કરીને મારવાને જેમ કંસ તલપી રહ્યો હતો, તેમ એને કોઈ પણ રીતે બચાવી લેવાની વસુદેવ-દેવકીને પણ તીવ્ર અભિલાષા હતી. યોગ એવો બન્યો કે આઠમે મહિને જ દેવકીને પ્રસવવેદના શરૂ થઈ. એ સમય શ્રાવણ વદિ આઠમની મધરાતનો હતો. વરસાદ ભેરથી પડતો હતો. પ્રસૂતિકાળને હળુ ઘણા દિવસની વાર છે એવું લાગતું હોવાથી ચોકીદારો ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા હતા. આવે સુયોગે દેવકીએ પુત્રને પ્રસવ્યો. ચતુર વસુદેવે તરત જ પુત્રને ઉપાડી

કૃષ્ણજન્મ લીધો; અને ચોકીદારોની ઊંઘનો તથા વરસાદના ઘોંઘાટનો લાલ લઈ, નદી ઊતરી, સામે કાંઠે

નંદના વ્રજ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ગ્રંથો પ્રમાણે તે જ વખતે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પણ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. યશોદા મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી. વસુદેવે છાનામાના યશોદાની શય્યા પાસે જઈ, છોકરાને મૂકી છોકરીને ઉપાડી લીધી અને પાછા દેવકી પાસે હાજર થયા.^૧ બાળકોની અદલાબદલીની વાત વસુદેવ-દેવકી સિવાય બીજા કોઈએ જાણી નહીં. છોકરીએ રડવા માંડ્યું, એટલામાં કદાચ રાત્રિ પણ લગભગ પૂરી થઈ હશે, એટલે ચોકીદારો જાગી ઊઠ્યા અને કંસને પ્રસૂતિના સમાચાર કહ્યા. આટલી છોકરીને જીવતી રાખ, એમ દેવકીએ ભાઈને આજીજી કરી, પણ કઠોર હૃદય ઉપર એની કશી અસર થઈ નહિ; અને એક શિલા ઉપર પછાડી એણે બાળકોનો પ્રાણ લીધો. અત્યાર સુધી એણે છ બાળકોને જન્મ આપ્યો હતો. જોકે હૃદયને નિષ્કુર બનાવી એણે એ બાળકોને પણ મારી ખરી; પરંતુ આ તો કૂરતાની હદ થઈ એમ એનું પાપી હૃદય પણ એને કહેવા લાગ્યું. એ વિષેના કાંઈક પશ્ચાત્તાપથી એણે પાછળથી વસુદેવ-દેવકીને કેદખાનામાંથી છોડ્યાં અને એમનું કાંઈક માન પણ રાખવા લાગ્યો.

૧. શ્રી અંકિમચંદ્ર ચંદ્રોપાધ્યાય છોકરાઓની આ પ્રમાણેની અદલાબદલીની વાત માનતા નથી. વસુદેવે કૃષ્ણને અત્યંત બાળપણમાં નંદને ત્યાં સંતાડી રાખ્યા એટલું જ આ કથા ઉપરથી ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એમ એ માને છે. વસુદેવ પુત્રીને ચોરી શકે એ વાત અસંભવિત લાગે છે જ. પન્નાના જેવી સ્વામીભક્તિ નંદ-યશોદાએ ખતાવી હોય એ અસંભવિત નથી, પણ એમ કદપના કરવાને કોઈ આધાર નથી.

૮. યશોદાને પુત્ર પ્રસન્ન્યો એવી વાત સવાર પડતાં જ આખા વ્રજમાં ફેલાઈ ગઈ. ઘરડી ઉંમરે ગોપોના મુખી શિશુ-અવસ્થા નંદને ત્યાં પુત્ર અવતર્યો જાણી વ્રજમાં ઘેરેઘેર આનંદ ફેલાઈ ગયો. ગોવાળણીઓ હર્ષભેર વધામણાં લાવી ગીતો ગાવા લાગી. આ પુત્ર રામના જેવો ઊજળો નહોતો, પણ શ્યામ હતો. એના રંગ ઉપરથી એનું નામ કૃષ્ણ પાડ્યું. એ પણ રામના જેવો જ મનોહર ગાત્રોવાળો હતો. દુનિયામાં કોઈ બાળક એવું અવતર્યું નથી કે જે એનાં માળાપ અને આડોશીપાડોશીને કાંઈ વિશેષ લક્ષણોવાળું લાગ્યું ન હોય. પોતાનું છોકરું કાંઈ ખીજા જ પ્રકારનું છે, એનું તોફાન, બુદ્ધિ, ડહાપણ, સદ્ગુણો છોકરાં માત્રથી જુદાં પડે છે, એવું ન લાગ્યું હોય એવી માતા પૃથ્વીતળ ઉપર ભાગ્યે જ થઈ હશે. તેમાં વળી એ બાળક મોટપણે નામ કાઢે, એટલે તો એના બાલ્યજીવનના બારીક પ્રસંગો પણ અદ્ભુત થઈ જાય છે અને એની સ્મૃતિઓ આનંદદાયી થાય છે. તેમાંયે આ બાળકો વિશેષ લાગે એમાં નવાઈ નહોતી. એ ગોપોમાં ઊછરતા હોવાથી સર્વે તેમને ગોપકુમાર માનતા; અને એ પોતે પણ પોતાના ક્ષાત્રવંશને જાણુતા નહોતા, છતાં અગ્નિને લાકડાની પેટીમાં કેવી રીતે સંતાડી શકાય? તેમ કાળી કામળીમાં આ ભાઈઓનું ક્ષાત્રતેજ પણ ઢાંક્યું રહ્યું નહીં. નાનપણથી જ એમની બુદ્ધિમત્તા અને સાહસિક વૃત્તિ એમની રમતોમાં જણાઈ આવતી. છાશની દોણી ફેાડવામાં, સીકાં પરથી માખણ ચોરવામાં, વાછરડાંને છોડી મૂકવામાં, એમની પૂંછડી

પકડી એમને આમથી તેમ ફેરવવામાં, એ કેવળ પોતાની રક્ષેશુભી ક્ષત્રિય વૃત્તિનું દર્શન કરાવતા હતા. પોતાના માનીતા મુખીના છોકરા, સૌન્દર્યના ભંડાર અને પોતાનાં તોફાનથી-જળમરીથી બધાનું ધ્યાન ખેંચી રાખનાર, રામ-કૃષ્ણના ઉપર બાળકપ્રેમી ગોપીઓ ઘેલી થવા લાગી. સરખી ઉંમરના છોકરાઓમાં એ સહજ જ ‘વડા ગોવાળિયા’ થયા. જંગલમાં રહેનાર લોકો ઉપર અનેક જાતના નૈસર્ગિક ઉપદ્રવો આવી પડે છે. ગામ ઉપર મોટા વંટોળિયા ફરી વળવા, મહોન્મત્ત ગોધાનું વીફરવું, અજગર, શ્વાપદો વગેરેનો ઉપદ્રવ થવો ઇત્યાદિ અકસ્માતો કૃષ્ણને પણ થયા. પણ તે સર્વમાંથી એ બચ્યા. જેમ જેમ એના ઉપર પ્રકૃતિનો ડોપ થતો અને એ તેમાંથી સહીસલામત પાર પડતા, તેમ તેમ વ્રજવાસીઓને આશ્ચર્ય થતું. અકસ્માતો કોઈ અસુર તરફથી થાય છે એવી એમની માન્યતા થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એમાંથી બચી જનાર એ કોઈ દેવ અથવા પરમેશ્વર છે એમ એમને લાગતું હોય એમ કવિએ વર્ણવ્યું છે. નાનામોટા સર્વનો કૃષ્ણ ઉપરનો પ્રેમ એની મોહક મૂર્તિ તથા પરાક્રમી તોફાની અને વિનોદી સ્વભાવને લીધે જ કેવળ ન રહેતાં, ધીમે ધીમે આદરનું અને ભક્તિનું સ્વરૂપ પકડવા લાગ્યો. તેમાં કૃષ્ણની પરોપકારિતા પણ કારણભૂત હતી જ.

૯. જેમ શિશુકાળમાં માખણ ચોરવામાં, ગોરસની માટલી ફેરડવામાં, પાણીનું ખેડું કાણું કરવામાં કૃષ્ણની પહેલ, તેમ જ કૌમારવસ્થામાં છાશ વલોવવામાં, વાછરડાં ચારવામાં, ખોવાયેલાં જાનવર ખોળી

કૌમાર

કાઢવામાં, ગોપકુમારોની સંભાળ લેવામાં, એમના ઉપર કોઈ પણ લયનો પ્રસંગ આવી પડતાં લયમાં પોતે અંપલાવી એમને બચાવી લેવામાં પણ એની પહેલ જ રહેતી.

૧૦. જેમ જેમ ભાઈઓની ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ રામ-કૃષ્ણનાં બુદ્ધિ અને બળ પણ વધતાં ગયાં, અને એ બન્નેનો ઘરડા ગોપોનેયે સારો ઉપયોગ થતો ગયો. જેમ જેમ એમનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ એમની અને

પૌગણ્ડાવસ્થા વિશેષે કરીને કૃષ્ણની પરદુઃખભંજનતા પણ વધવા લાગી. એમણે પોતાની જ શક્તિથી બે વાર ગોપોને દાવાનગમાંથી બચાવ્યા, અતિવૃષ્ટિમાંથી રક્ષણ કર્યું. કાલિનાગનું દમન કરી યમુનાને નિર્વિષ કરી, જંગલી ગધેડાઓનો નાશ કરી વનને લયરહિત કર્યું. વળી એમનો પ્રેમજન સ્વભાવ પણ દિવસે દિવસે વિકાસ પામતો ગયો. એમની મધુર મોરલીમાંથી નીકળતો સ્નેહરસ ગાયોને પણ સ્થિર કરી દેતો. એમના રાસોમાં અદ્ભુત આનંદરસ પ્રગટી

કૃષ્ણ-લક્ષિત નીકળતો. કૃષ્ણની પવિત્ર પ્રેમજતાથી ગોપ-ગોપીઓનાં ચિત્ત એવાં ખેંચાયાં કે એમને માટે સંસારરસ ખારો થઈ ગયો. પડતીના કાળમાં જ્યારે આપણા દેશમાં ભાવનાઓનો શુદ્ધ વિકાસ થતો અટકી પડ્યો, અને એનું પાવિત્ર્ય સમજવાની આપણી શક્તિ એટલી ક્ષીણ થઈ ગઈ કે કોઈ પણ ઠેકાણે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે પરિચય દેખાતાં જ એમાં આપણને અપવિત્રતાની જ ગંધ આવવા લાગી, તે સમયમાં કૃષ્ણ પ્રતિની આ અત્યંત સ્વાભાવિક પ્રેમ-લક્ષિતની કથાએ આપણા દેશમાં વિકૃત સ્વરૂપને આદર્શ

મનાવવાનું સાહસ ભક્તોએ ખેડ્યું. ન્યારે કૃષ્ણના નિર્દોષ ચારિત્રનો જરૂરે અનુવાદ થયો. તે વખતે આપણા દેશની સામાજિક દશા કેવી હશે તેનો જ ખ્યાલ કરવો યોગ્ય છે. યશોદાનંદનના ચારિત્ર્ય વિષે એ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું એ સાહસ ગણાય.

૧૧. કૃષ્ણમાં કેવળ ભાવનાનો ઉત્કર્ષ નહોતો, કેવળ બુદ્ધિકૌશલ્ય અને શારીરિક બળ નહોતાં, પણ એમની

કૃષ્ણનો
સર્વાંગી
વિકાસ

સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ પણ જાગૃત હતી. એ સમજણો થયો ત્યારથી જ એમને ધર્મ અને અધર્મનો વિચાર રહેતો. ઇંદ્રની શા માટે પૂજા કરવી જોઈએ, એવી એને બાળપણથી

જ શંકા થઈ. ગોપીનાં જીવનનો આધાર ગાયો અને ગોવર્ધન છે. મેઘ કાંઈ ગોપો માટે વરસતો નથી, તેમ ગોપીનાં ઔલિદાનથી વરસાદ વધી-ઘટી શકતો નથી; પણ ગાયોની પવિત્રતા સમજવામાં અને જેને આધારે પોતાનો નિર્વાહ બરાબર ચાલે છે તેની પૂજ્યતા જાણવામાં તેમની સમૃદ્ધિનો આધાર છે. આવા કાંઈક વિચારથી એમણે ઇંદ્ર-પૂજા બંધ કરાવી અને ગાય તથા ગોવર્ધનની પૂજા ચલાવી.

૧૨. આવી રીતે રામ-કૃષ્ણનાં ૧૭-૧૮ વર્ષ ગોકુળમાં વીત્યાં. ઊંચાં શરીર અને મજબૂત સ્નાયુવાળા તથા મદ્દ-

યૌવનપ્રવેશ

શુદ્ધમાં પ્રવીણ એવા બે ભાઈઓની જોડી શ્વેત અને કાળા હાથીના જેવી શોભતી

હતી. એમનાં બળ અને પરાક્રમની વાતો ચામેર પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. કંસે પણ એમને વિષે વાતો સાંભળી. વસુદેવે

સગભાં રોહિણીને નંદને ત્યાં મોકલી આપી હતી એમ એને ખબર પડી. કૃષ્ણ પણ વસુદેવનો પુત્ર તો ન હોય એવી એને શંકા થઈ. એ શંકા એણે એક વાર ભરસભામાં બહેર કંસની શંકા કરીને વસુદેવને તોછડાં વચનો સંભળાવ્યાં.

વસુદેવે કથો જવાબ વાળ્યો નહીં એટલે એની ખાતરી જ થઈ ગઈ. પણ એણે હવે બાહ્ય ડોળ બદલ્યો. લાણેજને જેવા એને પ્રેમ ઊભરાઈ આવ્યો. એમની મલ્લયુદ્ધની નિપુણતા જેવા એ ઉત્સુક થયો. એણે એક મોટો અખાડો રચવા આજ્ઞા કરી. મુષ્ટિક અને ચાણુર નામે એના બે બળવાન મલ્લ હતા, તેની જોડે મલ્લયુદ્ધ કરવા એણે રામ-કૃષ્ણને આમંત્રણ મોકલવાનું ઠરાવ્યું.

૧૩. એક બાબુથી કંસે મલ્લયુદ્ધના અખાડાની તૈયારી કરાવી, પણ બીજી બાબુથી એણે રામ અને કૃષ્ણ મથુરા

આવે તે પહેલાં જ એમનું કાસળ કાઢવાની કશીવધ યુક્તિ રચી. એણે કૃષ્ણને ઠાર મારવા માટે

પોતાના ભાઈ કેશીને ગોકુળ મોકલ્યો. કૃષ્ણ ગાયો ચારતા હતા ત્યાં એક જખરદંત ઘોડા ઉપર બેસી કેશી કૃષ્ણની સામે ધસ્યો. બીજા ગોપોએ કૃષ્ણને ભયસૂચક ચેતવાણી આપી. ઘોડો બેઘડક કૃષ્ણ ઉપર ધસી આવ્યો, પરંતુ કૃષ્ણ જરા પણ ગભરાયા વિના સ્થિર ઊભા રહ્યા. ઘોડાએ જેવી કૃષ્ણને બચડું ભરવા ગરદન લાંબાવી કે તરત જ કૃષ્ણે એના લમણા ઉપર એવા જોરથી મુઠ્ઠી મારી કે ઘોડાના દાંત ઊખડી પડ્યા. આથી ચિડાઈને ઘોડાએ કૃષ્ણને લાત મારવા પાછલા પગ ઊંચકયા. તરત જ કૃષ્ણે એ પગ પકડી લઈ

ઘોડાને એવા જોરથી ઉછાળ્યો કે એ ધડિંગ દઈને નીચે પડ્યો અને સાથે કેશીને પણ પછાડ્યો. કેશી જમીન પર પડતાં જ ચમદ્વાર પહોંચ્યો અને ઘોડો પણ થોડાં તરફડિયાં ખાઈ એ જ માગે ગયો. આ સમાચાર સાંભળી કંસના તો હોશકોશ જ ઊડી ગયા. એ ભૂખ, તરસ ને ઊંઘ ખોઈ બેઠો. એનું હૃદય એને ડંખવા લાગ્યું. ચિંતાથી એ ઘરડા જેવો થઈ ગયો. જાગતાં અને સ્વપ્નમાં એ ભયને જ જોવા લાગ્યો.

૧૪. છતાં, અખાડાનો મંડપ તૈયાર થતાં એણે અકૂર નામે એક યાદવને રથ લઈ રામ અને કૃષ્ણને તેડવા મોકલ્યો. અને ગોપોને પણ નોતર્યા. સાથે સાથે એણે પોતાના મંદ્યોને સૂચના કરી રાખી કે તેમણે રામ-કૃષ્ણને રમત દરમિયાન મારી જ નાખવા.

૧૫. અકૂર વસુદેવનો પિતરાઈ હતો. એ બહારથી કંસનો રાજસેવક છતાં અંદરથી વસુદેવના પક્ષનો હતો; એટલે બે લાઈએને મથુરા લાવતાં પહેલાં ત્યાંના રાજ-પ્રકરણથી વાકેફ કરવા વસુદેવના પક્ષના યાદવોએ અકૂરને સમજાવી રાખ્યો.

૧૬. અકૂરનો રથ નંદના આંગણામાં આવી લાગ્યો. ગોપોએ રાજદૂતનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. અકૂરે નંદ-યશોદાને કૃષ્ણજન્મ વિષેની ખરી હકીકત ઉઘાડી પાડી કહી. કૃષ્ણ પોતાનો પુત્ર નથી એ જાણતાં જ ખિચારાં નંદ અને યશોદા સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ગોપોને પણ આકાશ તૂટી પડવા જેવું થયું. અત્યાર અગાઉ વ્રજ ઉપર ઘણાંયે તોફાનો ચડ્યાં

હતાં, પણ આ અકૂરનું આગમન તો જાણે વળને જીવતાં
ઢાંટવા માટે થયું હોય એમ સર્વેને લાગ્યું.

૧૭. અકૂરે રામ-કૃષ્ણ જોડે એકાંતમાં ઘણી વાતો
કરી. કંસના જીલમની હકીકત કહી; વસુદેવ-દેવકી પર
થયેલા અત્યાચારો સાંભળાવ્યા; રામ-કૃષ્ણને મદલયુદ્ધમાં
નોતરવામાં કંસનો આંતરિક ઉદ્દેશ પણ જણાવ્યો, અને
રામ-કૃષ્ણ જો કંસનો અંત લાવે તો યાદવો સર્વે એના
પક્ષમાં જ રહેશે એવી ખાતરી પણ આપી.

૧૮. રામ અને કૃષ્ણે સર્વે હકીકત સાંભળી લીધી.
કંસનો ભાર પૃથ્વી પરથી હલકો કરવાનો એમને ધર્મ
પ્રાપ્ત થયો છે એમ એમને સ્પષ્ટ લાગ્યું. એમણે અકૂર
જોડે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૯. રામ અને કૃષ્ણને વિદાય કરવાનો વખત આવ્યો.
વિદાય એટલે લગભગ નિરંતરનો જ વિયોગ હતો. એ
વિદાયગાથી વેળાનું દૃશ્ય શુષ્ક હૃદયને પણ રડાવે એવું
હતું. નંદ-યશોદાને તો વગર માતે એકના
એક પુત્રને ખોઈ બેસવા જેવું થયું. વ્રજવાસીનાં ચિત્તને
કનૈયાએ એવાં આકર્ષી લીધાં હતાં, કે શરીરના રંગથી
સાર્થક થયેલું નામ એની પ્રેમની શક્તિથી પણ યોગ્ય હતું.
વ્રજવાસીને મન મધુરી મોરલીવાળો સર્વસ્વ થઈ પડ્યો
હતો. કૃષ્ણે એમનાં મન તો લઈ જ લીધાં હતાં, અને
તન-ધન પણ એ પોતા પાસે રાખવા ઇચ્છતાં નહોતાં.
પતિપુત્રાદિક પરનો એમનો નૈસર્ગિક મોહ પણ કૃષ્ણના
દિવ્ય માધુર્ય આગળ હારી ગયો. કૃષ્ણે વ્રજવાસીઓનું જીવન

જ ફેરવી નાખ્યું હતું. વેદાન્તના અધ્યયન વિના, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી થતા સાંખ્યવિચાર વિના, યોગના અભ્યાસ વિના, પ્રાણના નિરોધ વિના વ્રજનાં ગોપગોપીઓ જેવાં અસંસ્કારી અને અણુઘટ જનોએ કેવળ નિર્દોષ પ્રેમના અત્યુત્કર્ષથી પોતાનાં ચિત્ત શુદ્ધ કરી પાર પામી જઈ શકે એવું બતાવવાની દૃષ્ટિથી પુરાણકારોએ શ્રીકૃષ્ણનું વ્રજનું ચરિત્ર ચીતર્યું છે. ગોપકથા દ્વારા એમણે ભક્તિયોગને સમજાવ્યો છે.

૨૦. કૃષ્ણનો ગોપિકાઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવો હશે? માતા સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓ પર પાંચ વર્ષના બાળકની

કૃષ્ણ અને
ગોપીઓ

કેવા ભાવથી દૃષ્ટિ પડતી હશે? આપણે સંસારીઓ એમ જાણીએ છીએ કે સમજાણો માણસ

પરસ્ત્રીમાં મા-બહેન કે દીકરીના સંબંધની

ભાવના પ્રયત્નથી બાંધીને જ નિર્દોષ રહી શકે. આનું કારણ એ છે કે આપણે બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા ગુમાવી બેઠા છીએ. બાળકને એવી ભાવના ઘડવી પડે છે? જેના હૃદયમાં કુવિચાર જાગ્યો છે તેને નિર્દોષતા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. બાળકને એ સહજ છે. પણ આપણે એમ માનીએ છીએ કે અમુક વય પછી ચિત્તની નિર્દોષ સ્થિતિ કદપી જ ન શકાય. આપણા યુગના મલિન વાતાવરણનું જ આ પરિણામ છે.^૧ જ્યારે ચિત્તની પુનઃશુદ્ધિ કરી વયે મોટા છતાં પાંચ વર્ષની ઉંમરનો અનુભવ આપણે ફરીથી કરી શકીશું ત્યારે જ આપણે કૃષ્ણનો પ્રેમ સમજવાને યોગ્ય થઈશું. પછી કૃષ્ણ પર કલંક લગાડવાની, એ કલંકને દિવ્ય

ગણવાની કે એના ઉપર કાંઈ લાપ્ય કરવાની જરૂર નહીં રહે; જે સહજ હોવું જોઈએ, તે જ જણાશે ત્યારે આપણી ખાતરી થશે કે ગોપીજનપ્રિય કૃષ્ણ સદા નિષ્કલંક અને પ્રહાર્યારી હતા, યુવાન છતાં બાળક જેવા હતા અને ગોપી-ઓનો એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ એટલો જ નિર્દોષ હતો.

મથુરાપર્વ

અંતે હૈયું કઠણ કરી વ્રજવાસીઓએ રામ-કૃષ્ણને અકૂર સાથે વિદાય કર્યા. ઠરાવેલે સમયે બે લાઈઓ અખાડા ગજવથ તરફ જવા નીકળ્યા. રાજા-પ્રજા ઉભય એ ખેલ જોવા ભેગાં થયાં હતાં. મદલકુસ્તીમાં જ બે લાઈઓનો નાશ થાય એટલીયે કંસને ધીરજ નહોતી. એને કાંઈ ખેલ જોવો નહોતો. એને તો જે તે રીતે રામ-કૃષ્ણના પ્રાણ લેવા હતા; તેથી અખાડાના મંડપના દ્વાર સન્મુખ આવતાં જ કંસની આજ્ઞાથી એક મહાવતે એક મહોન્મત્ત હાથીને કૃષ્ણની સામે દોડાવ્યો. કૃષ્ણે વીજળી જેવી ચપળતા વાપરી પહેલાં હાથીને ખૂબ થકવ્યો અને પછી એનો દાંત જોરથી ઉખાડી નાખી એ જ દાંતના ફટકાથી એનું માથું ભાંગી નાખ્યું.

૨. આ પરાક્રમથી એક બાળુથી કંસના હોશકોશ ભેડી ગયા, પણ બીજી બાળુથી પ્રજાનો સમભાવ કૃષ્ણ પ્રત્યે ઢળ્યો. કંસના કાવતરા માટે પ્રજા એનો ફિટકાર કરવા લાગી. રમત શરૂ કરવાનો વખત થયો. કંસે જેમતેમ કરીને હિંમત પકડી,

સુષ્ટિક-ચાણૂર-
મર્દન

મુષ્ટિક અને ચાણૂર સાથે મલ્લયુદ્ધ કરી પોતાની વિદ્યા દેખાડવાનું રામ અને કૃષ્ણને કહ્યું. રામ-કૃષ્ણ તો હજુ ૧૭-૧૮ વર્ષના બાળક હતા. મુષ્ટિક અને ચાણૂરે અજિંકય મલ્લ તરીકે અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી હતી. લોકોને આ યુદ્ધ અયોગ્ય લાગ્યું, પણ એ ભાઈઓએ કોઈ પણ તકરાર વિના યુદ્ધનું આહ્વાન સ્વીકાર્યું. મુષ્ટિક સાથે રામ અને ચાણૂર સાથે કૃષ્ણ બાજબા. મલ્લો ધર્મયુદ્ધ જ કરવાની મુરદથી આવ્યા નહોતા. થોડા દાવમાં જ રામ-કૃષ્ણે પોતાના સામેરીનું કપટ કળી લીધું, અને તેમણે પણ બેઉનો યુદ્ધમાં અંત જ લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘણો વખત સુધી ફુસ્તી ચાલી. છેવટે જોરથી એક મુઠ્ઠી મારી કૃષ્ણે ચાણૂરને ચમ-પુરીનો માર્ગ દેખાડ્યો. એક બીજો મલ્લ - તોશળ - એની સામે લડવા ઊભો થયો. એની જોડે વળી કૃષ્ણ ભીડ્યા. એટલામાં રામે પણ મુષ્ટિકના પ્રાણ લીધા. એ જોઈને કૃષ્ણે તોશળને ઊંચકીને એવો પછાડ્યો કે પછડાતાં જ તે મરી ગયો.

૩. આ દેખાવ જોઈ કંસ આભો જ બની ગયો અને એકદમ ખૂમ પાડી ઊઠ્યો કે, ‘આ છોકરાઓને અહીંથી હાંકી કાઢો અને નંદ-વસુદેવને શિક્ષા કરો.’ પણ એ

કંસવધ બોલે એટલામાં તો કૃષ્ણ એના સિંહાસન પાસે જઈ પહોંચ્યા અને એને રંગમંડપમાં પછાડ્યો. તરત જ કંસના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. સભાગૃહ ચપાચપ બાલી થવા લાગ્યું. કોઈ પણ ક્ષત્રિયે કંસનો પક્ષ લીધો નહીં. માત્ર કંસનો એક ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસ્યો. બળરામે એને પૂરો કર્યો. રામ અને કૃષ્ણ દેવકી-વસુદેવ પાસે પહોંચ્યા

અને એમનાં ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક મૂક્યાં. જન્મ્યા ત્યાર પછી આજે જ માતા-પિતા પોતાના પુત્રોને મળ્યાં. જીવલેણ યુદ્ધમાંથી તે સહીસલામત ઊતર્યા હતા. એમના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. આઠે નેત્રોમાંથી લાંબા કાળના વિયોગની સ્મૃતિનાં અને હર્ષનાં આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો. ચારે છાતીઓ પ્રેમથી ઊછળવા લાગી.

૪. સર્વે યાદવોએ ધાર્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ જ રાજ્ય-ગાદી લેશે, પણ એમણે એમ ન કરતાં કંસના પિતા ઉગ્રસેનને બંધનમાંથી મુક્ત કરી સિંહાસન પર બેસાડ્યા.
 ઉગ્રસેનનો અભિષેક અને કંસનું ઔર્ધ્વ-દેહિક^૧ થોડા રીતે પાર પાડ્યું.

૫. મથુરાની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી રામ અને કૃષ્ણનો ઉપવીત-સંસ્કાર થયો અને એમને ઉજ્જયિનીમાં સાંતીપતિ નામે એક ઋષિને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું થયું. થોડા સમયમાં એમણે વેદવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની શુરુભક્તિથી ઋષિને અતિશય પ્રસન્ન કર્યા. જોકે હવે તે પૂર્ણ વૈભવ-શાળી બન્યા હતા, તોપણ રાનમાંથી લાકડાં, સમિધ, દહ્ન ઇત્યાદિ આણી આપવાં, ગાયનું દૂધ દોહવું, ઢોર ચરાવવાં વગેરે સર્વ પ્રકારની સેવા તેઓ શ્રદ્ધાથી કરતા. શુરુદક્ષિણા આપી જો ભાઈઓ પાછા મથુરા આવ્યા. મદલ તરીકેની એમની ખ્યાતિમાં ધનુર્ધર તરીકેની ખ્યાતિનો વધારો થયો.

૬. કંસની બે સ્ત્રીઓ જરાસંધની પુત્રીઓ હતી એમ આગળ કહ્યું છે. પતિના મરણ પછી એ પોતાના પિયર ગઈ અને જમાઈના મરણનું વેર વાળવા જરાસંધની અડાઈ જરાસંધને ઉશ્કેરવા લાગી. જરાસંધ આ વખતે સર્વ હિંદુસ્તાનના સાર્વભૌમપદે પહોંચેલો હતો. દંતવક્ર, શિશુપાળ, ભીમક વગેરે અનેક રાજાઓ અને રાજકુમારો તેની સાથે મિત્રતા રાખતા હતા. તે સઘળાની મદદથી જરાસંધ એક મોટું સૈન્ય લઈ મથુરા ઉપર ચડી આવ્યો. બળરામ અને કૃષ્ણના સેનાપતિપણા નીચે યાદવોએ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું. સત્તાવીશ દિવસ પર્યંત એકસરખું યુદ્ધ ચાલ્યું. અઠ્ઠાવીશમે દિવસે બળરામ કેટલાક વીરો સાથે બહાર નીકળ્યા અને મગધના સૈન્ય પર તૂટી પડ્યા. તે જ વખતે બીજે દરવાજેથી કૃષ્ણ પણ બહાર નીકળી પડ્યા. બન્ને જગાએ લયંકર કાપાકાપી ચાલી. બળરામે જરાસંધના ડિમ્ભક નામના બળવાન મદલને માર્યો. છેવટે જરાસંધને ઘેરો ઉડાવી પાછા ચાલ્યા જવું પડ્યું.

૭. એ ગયો તે પાછો આવવાનો જ એમ બધાને ખાતરી હતી; તેથી યાદવો ગાફલ ન રહેતાં મથુરાના રક્ષણ માટે ઝપાઝપ તૈયારી કરવા લાગ્યા.

૮. ધાર્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ જરાસંધ પાછો ચડી આવ્યો. આ વખતે કેટલાક અનુભવી યાદવોને એમ લાગ્યું કે ભલે અનેક વાર જરાસંધ હારે, છતાં એનું બળ અખૂટ અને યાદવોનું પરિમિત ગણાય. જરાસંધનો સર્વ શેષ રામ

જરાસંધની
બીજી અડાઈ

અને કૃષ્ણ પર હતો; માટે સારામાં સારો ઉપાય તો રામ અને કૃષ્ણે મથુરા છોડવું એ જ ગણાય.

૯. આવા વિચારથી એ યાદવોએ બે ભાઈઓને મથુરા છોડવા વિનંતી કરી. પ્રજાનું હિત જોઈ ભાઈઓએ તરત જ એ વિનંતી સ્વીકારી લીધી અને રામ-કૃષ્ણનો ક્ષણનો પણ વિલાંબ ન કરતાં દક્ષિણમાં કરવીર શહેર આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એમને પરશુરામનો મેળાપ થયો. પરશુરામે એમને આબુખાબુના પ્રદેશની અને રાજકીય સ્થિતિની માહિતી આપી. એમની સલાહથી રામ અને કૃષ્ણ ગોમન્તક પર્વતના શિખર ઉપર રહ્યા.

૧૦. રામ-કૃષ્ણ મથુરા છોડી ગયા એ વાતની ખબર પડતાં જરાસંધે એમનો પીછો પકડ્યો. ગોમન્તક પર્વતમાં બે ભાઈઓ સંતાયા છે એવી એને ભાણ ગોમન્તક પર્વતનું યુદ્ધ પણ લાગી. એમને જીવતા બાળી મૂકવાના અથવા લડાઈના મેદાનમાં લડવા માટે આવવા ફરજ પાડવાના ઈરાદાથી શિશુપાળની સલાહથી એણે પર્વતને ચારે ગમથી સળગાવી મૂક્યો. ચારે બાજુ ભયંકર અગ્નિ પ્રગટેલો જોઈ, રામ-કૃષ્ણે પોતાનાં આયુધો લઈ પર્વત પરથી ફૂટકો મારી જરાસંધના સૈન્ય પર ધસી પડવાનું પસંદ કર્યું. એક શિખરનો આશ્રય લઈ બંનેએ પોતાની ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી જરાસંધના સૈન્યનો સારી પંઠે ઘાણુ વાળ્યો. પછી બળરામે હજા અને મુશળથી તથા શ્રીકૃષ્ણે ચક્રથી અનેક વીરોનું કંદન ચલાવ્યું. છેવટે જરાસંધ પરાલવ પામી પાછો ગયો. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ ગોમન્તક પરથી

નીકળી કૌંચપુર આવ્યા. શિશુપાળનો પિતા દમઘોષ કૌંચપુરનો રાજા અને કૃષ્ણનો કુઓ થતો હતો. તેણે બે ભાઈઓનો સત્કાર કર્યો; અને કેટલુંક સૈન્ય આપી તેમને મથુરા સ્વાના કર્યા.

૧૧. રસ્તામાં શૃગાલ નામે એક રાજાએ દંદયુદ્ધ માટે કૃષ્ણને આહ્વાન કર્યું અને તેમાં તે હાર્યો. મથુરા પહોંચતાં જ મથુરાવાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને મથુરાનિવાસી રામનું ખૂબ વાજતેગાજતે સ્વાગત કર્યું. આ પછીનાં બેત્રણ વર્ષો આનંદમાં ગયાં. આ સમયમાં જ કૃષ્ણને પોતાની ફેઈ કુન્તીના છોકરાઓ - પાંડવો - સાથે યોગબાણ થઈ અને એમના પર કૃષ્ણની પ્રીતિ બેઠી. જોકે અબ્દુન કૃષ્ણ કરતાં લગભગ અઢાર વર્ષ નાનો હોવાથી આ વખતે માત્ર પાંચ-છ વર્ષનો જ હતો, તોપણ એ કૃષ્ણનું ખાસ પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યો. એ પ્રીતિસંબંધ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો અને આગળ જતાં કૃષ્ણ અને અબ્દુન બન્ને ગાઢ સખા થઈ રહ્યા. આ સમયમાં જ બળરામ એક વાર ગોકુળ જઈ આવી વ્રજવાસીઓનેયે મળી આવ્યા.

૧૨. આ પછી વિદર્ભના^૧ રાજા ભીષ્મકે પોતાની દીકરી રુકિમણીનો સ્વયંવર રચ્યો. એમાં એણે અનેક રાજાઓને આમંત્રણ મોકલ્યાં હતાં, પણ યાદવોને હલકા રુકિમણી- સ્વયંવર ડુળના ક્ષત્રિયો ગણી ટાળ્યા હતા. આથી, તે સમયના રિવાજ પ્રમાણે, શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણીનું

૧. હાલના વરાડ અથવા બિરાર એ પ્રાચીન વિદર્ભનો ભાગ ગણાય છે. ઉમરાવતીથી થોડા ગાઉ દૂર કુણિનપુર હતું એમ મનાય છે.

હરણ કરવા યાદવસૈન્ય સાથે કુહિડનપુર દોડ્યા આવ્યા એટલે પ્રીતિથી ને બીકથી ભીષ્મકને કૃષ્ણનું સ્વાગત કર્યા વિના ચાલ્યું નહીં; પણ આથી જરાસંઘ, શિશુપાળ વગેરે રાજાઓ રિસાઈ ગયા, અને કુહિડનપુર છોડી પોતપોતાને દેશ ચાલ્યા ગયા. એથી સ્વયંવર જ્યાંનો ત્યાં રહ્યો અને કૃષ્ણ પણ મથુરા પાછા ફર્યા.

૧૩. પણ કૃષ્ણને લીધે જ સ્વયંવરમાંથી જરાસંઘ, શિશુપાળ વગેરે સુકુટધારી રાજાઓને પાછા જવું પડ્યું તેનું એમને બહુ અપમાન લાગ્યું. એનો બદલો મથુરા પર વાળવા તેમણે મથુરા ઉપર ફરીથી ચડાઈ પુનઃ આક્રમણ કરવા નિશ્ચય કર્યો. એમણે પશ્ચિમ તરફથી કાળયવનને પણ બોલાવ્યો અને બે બાજુથી યાદવોના રાજ્ય પર હુલ્લો કરવાની તથા મથુરાને ઘેરવાની તૈયારી કરી. સામટા બે શત્રુઓ સામે લડવાની યાદવોની હિંમત નહોતી. તેઓ ગભરાઈ ગયા. આથી બધી સ્થિતિનો વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણે મથુરાને તેમ જ યાદવોને આ ગ્રાસમાંથી કાયમને માટે છોડાવવા માટે એવો નિર્ણય કર્યો કે યાદવોએ મથુરા છોડી દઈ આનર્ત (કાડિયાવાડ) દેશમાં એક નવું શહેર વસાવવું.

૧૪. કૃષ્ણનો નિર્ણય સર્વેએ પસંદ કર્યો. વગર દીલે સર્વ યાદવો મથુરા છોડી ગયા. દ્વારિકા આગળ સર્વેએ ઉતારા નાખ્યા. પછી ત્યાં આગળ એક કોટ બાંધવાની વ્યવસ્થા કરી, કૃષ્ણ કાલયવનની ખબર લેવા મથુરા તરફ

પાછા ફર્યા. ઘોળપુર પાસે કૃષ્ણનો અને કાલયવનનો ભેટો થયો. શ્રીકૃષ્ણે કાલયવનના સૈન્યને ઘોળપુરના ડુંગરમાં લઈ જઈ એક અડચણવાળી જગામાં ફસાવ્યું. આથી ક્રોધે ભરાઈ કાલયવન એકલો જ કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો, પણ એક મુચકુંદ નામે રાજાનો ભોગ થઈ પડ્યો.

૧૫. કાલયવનના મરણથી એની સેના અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ અને કૃષ્ણે તેનો સહેલાઈથી પરાલભ કર્યો. પોતાની સ્થાદિ સર્વે સંપત્તિ છોડીને તેમને નાસવું પડ્યું. કૃષ્ણ તે સંપત્તિ લઈ દારિકા આવ્યા. યાદવોએ મથુરાનો ત્યાગ કીધાથી જરાસંધને પણ ચડાઈ અટકાવવી પડી અને પોતાને દેશ પાછા જવું પડ્યું.

દારિકાપર્વ

દારિકામાં કૃષ્ણે એક સુંદર શહેર વસાવ્યું. પોતાના પિતા વસુદેવનો યાદવોના રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો.

દારિકામાં બળદેવને યુવરાજ ઠરાવ્યા. દશ વિદ્વાન યાદવોનું વસવાટ એક મંત્રીમંડળ નીમ્યું અને જીજ્ઞા વીર યાદવોને મુખ્ય પ્રધાન, સેનાપતિ વગેરેનાં પદો

આપ્યાં. પોતાના ગુરુ સાંદીપનિને ઉજ્જયિનીથી બોલાવી રાજ પુરોહિત તરીકે નીમ્યા. માત્ર પોતે જ કોઈ પણ પદ વિનાના રહ્યા. પણ મુદ્ગધરનો મુદ્ગટ, પદવીધરોની પદવી અને મંત્રીઓની મંત્રણા એમના વડે જ હતી એ કોઈનું અભાણ્યું નહોતું.

૨. આટલા સમયમાં રુકિમણીના ભાઈ રુકમીના આગ્રહથી ભીષ્મકે શિશુપાળ જોડે રુકિમણીનું લગ્ન નક્કી કર્યું; પણ રુકિમણીએ કૃષ્ણને જ વરવા રુકિમણી-
હરણ મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી એણે પોતાનું હરણ કરી લઈ જવા કૃષ્ણને સંદેશો મોકલ્યો.

કૃષ્ણ તરત જ કુણ્ડિનપુર જવા નીકળ્યા. બળરામને બળર પડી ત્યારે તે પણ સૈન્ય લઈ ભાઈની મદદે પાછળ ધાયા. વિવાહની પહેલાં કુળાચાર પ્રમાણે રુકિમણી કુળદેવીનાં દર્શન કરવા મંદિરે ગઈ. ત્યાંથી સંકેત મુજબ કૃષ્ણે એને સ્થમાં બેસાડી લઈ ઘોડા દોડાવી મૂક્યા. શિશુપાળ અને એના સહાયક રાજાઓ કૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા; પણ એટલામાં બળરામ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે એ રાજાઓને અટકાવી હરાવ્યા. માત્ર રુકમી કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો. એણે કૃષ્ણને નમઃદાકિનારે પકડી પાડ્યા અને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. એક બાળુ ભાઈ અને બીજી બાળુ પતિ હોવાથી બન્ને વિષે પ્રીતિવાળી રુકિમણી ગભરાઈ ગઈ. પોતાનું તેમ જ ભાઈ ઉભયનું રક્ષણ કરવા એણે કૃષ્ણને વિનંતી કરી. બે વચ્ચે લડાઈ ચાલી. રુકમી ઘાયલ થયો. કૃષ્ણે એને એના જ સ્થમાં બાંધી પોતાનો સ્થ દ્વારિકા તરફ દોડાવ્યો. રુકમી શરમનો માર્યો કુણ્ડિનપુર ગયો જ નહીં, પણ ત્યાં જ (હાલના ડભોઈ પાસે) રાજ્ય સ્થાપીને રહ્યો. આ બનાવોથી રુકમી, શિશુપાળ, જરાસંધ અને એમના મિત્રો દંતવક્ર, શાલ્વ અને પૌણ્ડ્રક-વાસુદેવ કૃષ્ણના કદા શત્રુ થયા. રુકિમણી ઉપરાંત કૃષ્ણને બીજી પણ સ્ત્રીઓ

હતી કે કેમ અને હોય તો કેટલી તે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. શ્રી બંકિમચંદ્રે શ્રીકૃષ્ણને એક જ પત્ની હતી એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમનો પરિવાર મોટો હતો.

૩. આ સમયમાં આસામમાં નરકાસુર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે અત્યંત દુષ્ટ અને ઉન્મત્ત હતો.

અનેક દેશની સુંદર સુંદર છોકરીઓનું હરણ નરકાસુર-વધ કરી તેણે તેમને કેદ કરી હતી. તે ગરીબ છોકરીઓને છોડાવવાનો શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરી નરકાસુર ઉપર સવારી કરી અને લડાઈમાં તેનો વધ કર્યો. છોકરીઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરી, નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને ગાદીએ બેસાડી, શ્રીકૃષ્ણ દારિકા પાછા આવ્યા.

૪. કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં શિશુપાળે દારિકા પર ચડાઈ કરી હતી. શહેરને તે લઈ તો શક્યો નહીં, શિશુપાળનું આક્રમણ પણ એને આગ લગાડીને તેણે પુષ્કળ નુકસાન કર્યું. કૃષ્ણે આવી દારિકાને વળી પાછી બંધાવી અને એની શોભામાં હતો તેથી વિશેષ વધારો કર્યો.

પાંડવપર્વ

આ કાળમાં પાંડવો ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. દુર્યોધને એમને પોતાના જ મહેલમાં જીવતા બાળી

પાંડવો મૂકવાનું કાવતરું રચ્યું હતું; પણ ભીમની ચાલાકીથી તેઓ બચી ગયા હતા. ત્યારથી

તેઓ બ્રાહ્મણને વેષે દેશદેશાન્તરમાં ભટકી પોતાના દિવસો ગાળતા હતા. વિદુર સિવાય સર્વ જગત એમને મરી ગયેલા

જાણતું હતું. કૌરવોએ એમની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરીને જાહેર રીતે શોક પણ પાળ્યો હતો; પરંતુ નીચેના બનાવે એમને પાછા ઉઘાડા પાડ્યા.

૨. પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજાને દ્રૌપદી નામે પુત્રી હતી. એક દુરતા ચક્રમાં રહેલા લક્ષ્યને તેનું પ્રતિબિમ્બ દ્રૌપદીસ્વયંવર જોઈને જે બાણથી વીંધે તેને દ્રૌપદી વસાવવી એવું પણ કરીને તેણે એક સ્વયંવર રચ્યો. પોતાના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નને એ કન્યા મળે તો જોવું, એ ઉદ્દેશથી કૃષ્ણ પણ કામ્પિલ્યનગર ગયા. પાંડવો પણ કાપડીને વેષે ત્યાં આવ્યા હતા અને બ્રાહ્મણોમાં જઈને બેઠા હતા. દ્રુપદ રાજાએ મૂકેલું પણ કોઈ પણ ક્ષત્રિયથી જીતી શકાયું નહીં. શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ^૧ સમર્થ હતા છતાં ઊઠ્યા નહીં. દુર્યોધનનો મિત્ર કર્ણ^૨ ઊઠ્યો, પણ તે સૂતપુત્ર^૩ હોવાથી દ્રૌપદીએ તેને ધનુષ્યને હાથ લગાડવા દીધો નહીં; એટલે બ્રાહ્મણોને પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવવાનો વારો આવ્યો. અર્જુન લાગલો જ ઊઠ્યો અને જોતજોતામાં પણ જીતી લીધું. દ્રૌપદીએ તેને વરમાળા અપી^૪ અને એને લઈને પાંડવો કુન્તીની પાસે ગયા. કુન્તીએ એને આશીર્વાદ આપી પાંચે પાંડવોની પત્ની થવા આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણે અર્જુનને તરત જ એાગળ્યો અને એની પાછળ એને ઘેર ગયા. એમણે તે

૧. એક યાદવ વીર; દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય.

૨. આરોઠ ચારણ જેવી એક જાતિ. કર્ણ વાસ્તવિક રીતે કુન્તીપુત્ર હતો, પણ કુન્તીએ એને નાનપણમાં ત્યજેલો હોવાથી એને દુર્યોધનના દરબારની રાધા નામની એક ચારણીએ ઉછેર્યો હતો.

દિવસથી દ્રૌપદીને પોતાની બહેન માની અને એમની મદદથી પાંડવોનું દ્રૌપદીની સાથે ઠાઠથી લગ્ન થયું.

૩. પાંડવો જીવતા છે એમ ખબર પડતાં કૌરવોના પેટમાં કાળ પડી, પણ એમણે બહારથી આનંદ દર્શાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને અધુરું રાજ્ય સોંપ્યું. પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થ ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામે એક શહેર વસાવી રાજ કરવા લાગ્યા. એમનાં નીતિ અને પરાક્રમથી થોડા સમયમાં એ રાજ્ય સમૃદ્ધિને પામ્યું. આથી દુર્યોધનની ઈર્ષ્યા વધતી ગઈ. બીજી બાબુથી બળરામની બહેન સુભદ્રા^૧ સાથે અર્જુનનું લગ્ન થવાથી કૃષ્ણનો એમની સાથેનો સંબંધ વધારે ગાઢ થયો.

૧. અર્જુન ક્ષાત્રીતિ પ્રમાણે સુભદ્રાનું હરણ કરી પરણ્યો હતો; પણ એમાં બળદેવનો વિરોધ અને કૃષ્ણની સંમતિ હોવાથી બળરામે અર્જુનનું એ કૃત્ય સહન કરી લીધું; પણ સુભદ્રા સગી બહેન હોવા છતાં એમણે અર્જુન જોડે વિશેષ સખ્ય કર્યું નહીં. એનો પક્ષપાત એના શિષ્ય દુર્યોધન પ્રતિ વિશેષ હતો. બીજી બાબુથી કૃષ્ણનો પુત્ર સામ્ય દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાનું હરણ કરી પરણ્યો હતો. આમ કૃષ્ણ અને દુર્યોધન એક બીજાના વેવાઈ હોવા છતાં એમની વચ્ચેનો સંબંધ મીઠો નહોતો.

સ્ત્રીના નિમિત્તથી મહાભારતમાં કેટલાં વેર પ્રગટ થયેલાં જણાય છે એ વિચારવા જેવું છે. કૃષ્ણ અને શિશુપાળ તથા એના મિત્રરામ-ઓ વચ્ચેનું વેર રુકિમણી નિમિત્તે થયું; કૃષ્ણ અને શતધન્વા વચ્ચેનું વેર સત્યભામા નિમિત્તે થયું; બળરામનું પાંડવો વિષે વૈમનસ્ય સુભદ્રાના હરણને લીધે ગણાય; દુર્યોધનને કૃષ્ણ સાથે અણગનાવ લક્ષ્મણાના હરણને લીધે થયો; અને દ્રૌપદી એ મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટામાં મોટું નિમિત્તકારણ ગણાય.

૪. આવી રીતે કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયાં. એટલામાં એક દિવસ કેટલાએક રાજાઓ તરફથી એક દૂત શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે મધ્ય દેશમાંથી કૃષ્ણ નીકળી જવાથી જરાસંધનું બળ અતિશય વધી ગયું છે અને તેણે સેંકડો રાજાઓને જીતીને કેદમાં પૂર્યા છે. હવે તેનો વિચાર એ સર્વે રાજાઓનું બલિદાન કરી પુરુષમેધ^૧ કરવાનો છે; એથી એ સર્વે કૃષ્ણનું શરણુ ઇચ્છે છે. દૂતના આ સંદેશા પર કૃષ્ણ વિચાર કરતા હતા, એટલામાં યુધિષ્ઠિર તરફથી એક દૂતે આવી એમને તાબડતોબ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવવા વિનંતી કરી. કૃષ્ણ તરત જ ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ^૨ કરવાની એમના બંધુ અને મિત્રોએ સલાહ આપી હતી, તે બાબતમાં કૃષ્ણનો અભિપ્રાય પૂછવા રાજાએ કૃષ્ણને તેડાવ્યો હતો.

૫. દિગ્વિજય કર્યા સિવાય રાજસૂય યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન થઈ શકશે નહીં એમ વિચારી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી જરાસંધ સાર્વભૌમપદ ભોગવે છે જરાસંધ વધ ત્યાં સુધી યજ્ઞની આશા રાખી શકાય નહીં; માટે પ્રથમ એની ઉપર વિજય મેળવવો જરૂરનો છે. પછી કૃષ્ણની જ સલાહથી ભીમ, અર્જુન અને કૃષ્ણ જરાસંધની રાજધાની પ્રત્યે ગયા, અને ત્રણમાંથી કોઈ પણ સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા જરાસંધને કહેવડાવ્યું. જરાસંધે ભીમને પ્રતિપક્ષી તરીકે પસંદ કર્યો. આ વખતે એનું વય એંશી

૧. પાછળ જુઓ નોંધ ૩૭.

૨. પાછળ જુઓ નોંધ ૪૫.

વર્ષનું અને ભીમનું પચાસ વર્ષનું હતું. તોપણ ચૌદ દિવસ સુધી બે જણ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટે જરાસંધ પડ્યો. કૃષ્ણે જરાસંધના પુત્રનો અભિષેક કર્યો અને કેદ થયેલા રાજાઓને છોડી મૂક્યા. આ સર્વ રાજાઓ પાંડવોને અનુકૂળ થઈ ગયા.

૬. જરાસંધના મરણના સમાચાર સાંભળી એના મિત્ર પૌણ્ડક-વાસુદેવે કૃષ્ણને દ્રંદ્રયુદ્ધનું કહેણ મોકલ્યું. કૃષ્ણે તે તરત જ સ્વીકાર્યું અને યુદ્ધમાં તેનો પરાજય કરી તેનો પ્રાણ લીધો.

૭. જરાસંધનું વિધ્ન દૂર થવાથી પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હવે કાંઈ અડચણ આવે એમ ન રહ્યું. યુધિષ્ઠિરે સર્વ રાજાઓને આમંત્રણ મોકલ્યાં. બધા રાજસૂય યજ્ઞ રાજાઓ ભેટસામગ્રી લઈ ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા. પાંડવના મિત્ર તરીકે કૃષ્ણે પૂજન સમયે ગ્રાહ્યણોનાં ચરણ ધોવાનું પાતાને માથે લીધું. અંતે યજ્ઞ પૂરો થયો. અવભૃથચનાન^૧ થયા પહેલાં મહેમાનોની પૂજા કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું. પહેલી પૂજા કેની કરવી એ વિષે યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને અભિપ્રાય માગ્યો. ભીષ્મે કૃષ્ણને અગ્રપૂજા માટે યોગ્ય ઠરાવ્યા. પાંડવોને તો આ નિર્ણય બહુ જ ગમ્યો. તે પ્રમાણે સહદેવે તરત જ કૃષ્ણની પૂજા કરી. પણ શિશુપાળથી એ સહન થઈ શક્યું નહીં. એણે પાંડવો અને કૃષ્ણની ખૂબ નિંદા કીધી અને ભીષ્મના નિર્ણય માટે તિરસ્કાર

દર્શાવ્યો. આના ઉત્તરમાં બીજા કહ્યું : ‘જે ક્ષત્રિય બીજાને જીતી તેને છોડી દે છે તે તેનો ગુરુ છે. શિશુપાલવધ જ્ઞાનની અતિશયતાથી પ્રાદ્ધાણ સર્વમાં પૂજ્ય ગણાય છે, વયોવૃદ્ધત્વથી શૂદ્ર પૂજ્ય બને છે. કૃષ્ણ સર્વમાં વયોવૃદ્ધ નથી, પણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે; તેથી એ જ અગ્રપૂજાને યોગ્ય છે.’ શિશુપાળનો રોષ આથી વધારે ઉગ્ર થયો અને કૃષ્ણને મારવા એ શસ્ત્ર ઉગામતો હતો, એટલામાં કૃષ્ણનું ચક્ર એની ગરદન પર ફરી વળ્યું.

ધૂતપર્વ

રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો તો થયો, પણ દેશમાં કલહનાં બીજ વાવતો ગયો. જરાસંધ, પૌણ્ડક-વાસુદેવ અને શિશુપાળના વધથી દંતવક્ર અને શાલ્વને કૃષ્ણ સાથે કલહનાં બીજ વેર બંધાયું. શાલ્વે સૌભ નામનું એક વિમાન રચી દ્વારિકા ઉપર ચડાઈ કરી. એ વિમાનમાંથી તે શહેર ઉપર પથરા, બાણ, અગ્નિ વગેરેનો વરસાદ વરસાવી ખૂબ નુકસાન કરવા લાગ્યો. છેવટે કૃષ્ણે તેનો પણ લડાઈમાં વધ કર્યો. એ જ પ્રમાણે દંતવક્રને પણ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં માર્યો.

૨. કલહનું બીજું બીજ દુર્યોધનની છાતીમાં પડ્યું. પાંડવોની સમૃદ્ધિ અને રાજસૂય યજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિરને મળેલું માન જોઈ એ ઈર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો. એણે જુગાર પોતાના મામા શકુનિ અને કણ્વ સાથે મસલત કરી પાંડવોની સંપત્તિ હરણ કરવાનું એક કાવતરું રચ્યું.

એ વખતના ક્ષત્રિયોમાં જુગારનું વ્યસન ઘણું પેસી ગયું હતું. જેમ ઘોડઢોડની શરતનો જુગાર આજે રાજમાન્ય હોવાથી સારા અને પ્રામાણિક મનાતા લોકો પણ એમાં રમતાં શરમાતા નથી, તેમ કૃષ્ણના કાળના ધાર્મિક રાજાઓ પણ પાસાનો જુગાર રમતાં લજ્જતા નહીં; એટલું જ નહીં પણ જેમ કાઠિયાવાડના દરબારો કસૂખાનો ઇનકાર કરવામાં આવે તો અપમાન માનતા, તેમ જુગાર માટે મળેલા આમંત્રણનો અસ્વીકાર અપમાનસૂચક લેખાતો. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ હતો ખરા, પણ એ ધર્મસુધારક ન હતો. દૂત રમવું નિંદ છે એમ એ જાણુતા, પણ જે રિવાજ પડી ગયેલો અને જે માન્યતા રૂઢ થઈ ગયેલી તેમાં સુધારો કરવાનું બળ એમનામાં ન હતું. દુર્યોધન વગેરે યુધિષ્ઠિરના સ્વભાવથી વાકેફ હતા. તેમણે એક મહેલ બંધાવ્યો હતો તે જોવાને મિષે તેમણે પાંડવોને હસ્તિનાપુર નોતર્યા. કેટલાએક દિવસ એમને સત્કારપૂર્વક રાખી, એક દિવસે કુરસદે ચાલતાં ગપ્પાંઓનો લાભ લઈ શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને પાસા રમવા કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે આનાકાની કરી, એટલે શકુનિએ મહેલું^૧ માર્યું, કે ‘ચતુરે ગાંડાને ભમાવવા, સશક્તે અશક્તને લૂંટવા એ જો પાતક નથી, તો દૂતમાં કુશળ માણસે અકુશળને જીતવા એમાં પાતક કયું? તમે દિગ્વિજયમાં અશક્ત રાજાઓને જીત્યા એમાં ન્યાય હતો શું? બાકી મારો તમને આગ્રહ નથી.’ યુધિષ્ઠિરને મહેલમાં રહેલો દંશ લાગ્યો અને પાપની બીકને છોડી બળાત્કારે શકુનિના

બલિ થઈ પડ્યા. એણે રમવાનું કળૂલ કયું. શકુનિ પાસા નાખવામાં હોશિયાર હતો અને કપટથી ધારેલા પાસા નાખી શકતો હતો. એણે દુર્યોધનની વતી પાસા નાખવા માંડ્યા. રમવામાં નાણાંની, સ્થસંપત્તિની, અશ્વગજસંપત્તિની એમ એક પછી એક શરત બકાવા માંડી. પણ દરેક દાવે યુધિષ્ઠિર હારવા લાગ્યા. છેવટે, ધર્મરાજએ પોતાના ભાઈઓને પણ એક પછી એક હોડમાં મૂકવા માંડ્યા.^૧ ભાઈઓને દાસ કરી પોતે પણ દાસ થવાનું પણ મેલી હાર્યાં. આટલુંયે શકુનિને પૂરતું લાગ્યું નહીં. એ બોલ્યો : “ધર્મ, હજી એક પણ બાકી છે. એ પણ જીતીશ તો સર્વ પાછું આપીશ. તારી સ્ત્રીને પણમાં મૂક.” આવો નિર્લજ્જ પ્રસ્તાવ સાંભળી સભા ‘ધિક્ ધિક્’ પોકારી ઊઠી. પણ રાજાના અવિવેકની નિદ્રા હજી ઊઠી નહીં. તેણે સતી દ્રૌપદીને પણમાં મૂકી. શકુનિએ પાસા નાખ્યા અને ‘જીત્યા, જીત્યા’ એવી બૂમ મારી.

૩. આ પછી દુર્યોધનનો ભાઈ દુઃશાસન રજસ્વલા દ્રૌપદીને સભામાં નિર્લજ્જપણે ખેંચી લાવ્યો, અને એનું વસ્ત્ર ખેંચી લેવા લાગ્યો. ભયભીત થયેલી દ્રૌપદી-
વસ્ત્રહરણ મહાસતી દ્રૌપદીએ ભીષ્મ, દ્રોણ અને પોતાના પતિઓ સામે બેસ્યું, પણ કોઈએ એના રક્ષણાર્થે આંખ સરખી ઊંચી કરી નહીં. છેવટે એ અનન્ય ભાવથી પરમાત્માને શરણે ગઈ અને મર્યાદાવાળી છતાં

૧. પાછળ જુઓ નોંધ ૭મી.

તીખી અને શૂરાતન ભરેલી દલીલોથી ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેનો ઊધડો લેવા માંડ્યો. આની અસર સર્વે સભાજનો ઉપર થઈ. સર્વે દુઃશાસન પર ક્રિટિકારનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને દ્રૌપદીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે આ એકી સાથે જ ઊઠેલા તિરસ્કાર અને ધન્યવાદનું કારણ પૂછ્યું. વિદુરે તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. આથી દ્રૌપદી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને એણે વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પોતાના પતિઓનો છુટકારો માગ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યા અને વળી બીજે વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પતિનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે તે પણ આપ્યું.

૪. યુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુઓ અને પત્ની સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા ઊપડ્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રના વરદાનથી દુર્યોધન વગેરે સર્વે ચંડાળ-ચોકડીને પોતાની મહેનત ફરી જુગાર ખરબાદ ગયા જેવું લાગ્યું. એમણે યુધિષ્ઠિરને વળી એક વાર પાસા રમવા બોલાવવા ધૃતરાષ્ટ્રને વીનવ્યા. ચર્મચક્ષુ તથા પ્રજ્ઞાચક્ષુ બન્નેથી રહિત ડોસાએ પુત્રમોહને વશ થઈ પાછી એ આજ્ઞા પણ કાઢી. વળી પાછા જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવે અને અજ્ઞાતવાસમાં પકડાઈ જાય તો એ જ પ્રમાણે શિક્ષા અનુભવે, એવી શરત કરી. શકુનિએ પાસો ફેંક્યો અને પાછો હત્યો. થયું! બે ઘડીની રમતમાં ધર્મરાજ્યએ જુગારથી આખા જીવનની આસમાની-સુલતાની કરી ખતાવી. ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા ઊપડેલા ભાઈઓ અને પત્ની વડકલો પહેરી

વનને રસ્તે પડ્યાં. વૃદ્ધ કુન્તી વિદુરને ઘેર રહી અને પાંડવોની ઇતર સ્ત્રીઓને પોતપોતાને પિયર જવું પડ્યું.

૫. શાલ્વ સાથેની લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થઈ દ્વારિકા પાછા ફરતાં પાંડવોની વિપત્તિની હકીકત કૃષ્ણના જાણવામાં આવી. વસુદેવ, બળરામ વગેરે યાદવો સાથે
 કૃષ્ણની
 મુલાકાત
 એ પાંડવોને અરુણમાં જઈ મળ્યા અને એમનું સાંત્વન કર્યું. દ્રૌપદીએ^૧ કૃષ્ણ આગળ અતિશય કલ્પાન્ત કર્યું. એને થયેલા અપમાનની હકીકત સાંભળી કૃષ્ણે ખડે રોમાંચે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “જેમના ઉપર તું યોગ્ય કારણસર ક્રુદ્ધ થઈ છે તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે દૂસકે દૂસકે રડશે અને તું સર્વ રાજાઓની મહારાણી થઈશ.”

૬. જે વખતે પાંડવો બાર વર્ષ વનવાસમાં અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં કાઢી રહ્યા હતા, તે સમય કૃષ્ણે તત્ત્વ-જ્ઞાનના ચિંતનમાં અને યોગાભ્યાસમાં ગાળ્યો.
 કૃષ્ણનું
 તત્ત્વચિંતન
 અને
 યોગાભ્યાસ
 ઘોર આંગિરસ પાસેથી તેમણે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લીધો. જુદા જુદા મતોનું અને તત્ત્વોનું સંપૂર્ણ મનન કર્યું. નાનપણમાં મદ્દલશ્રેષ્ઠ અને તરુણપણે ધનુર્ધરશ્રેષ્ઠ આવી એમની કીર્તિ હતી. હવે તે યોગીશ્રેષ્ઠ પણ થયા. એમનું વય વનવાસની શરૂઆતમાં આશરે ૭૦ વર્ષનું હતું. હવે તે ૮૩ વર્ષના થયા હતા.

૧. પાછળ જુઓ નોંધ ૮મી.

યુદ્ધપર્વ

વનવાસ પૂરો થયો. પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રગટ થઈ પોતાના ભાગ માટે વળી માગણી કરી. અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ ચંદ્રની કે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણવું પાંડવોનું પ્રગટ થવું તે ઉપર મતભેદ થયો. ભીષ્મે પાંડવોની તરફેણમાં નિર્ણય આપ્યો, પણ દુર્યોધને તે સ્વીકાર્યો નહીં. લડાઈ કર્યા વિના હવે પાંડવોને ખીજો ધલાજ દેખાયો નહીં. મદદ માગવા માટે અર્જુન દ્રારિકા દોડ્યો. દુર્યોધન પણ તે સાંભળી દ્રારિકા ગયો. કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો : “ મારાથી હવે લડી શકાતું નથી. યુક્તિની ખેચાર વાત જોઈતી હશે તો કહીશ. એકે મને લેવો અને ખીજાએ મારું સૈન્ય લેવું.” અર્જુને કૃષ્ણને પસંદ કર્યા. અને દુર્યોધને સૈન્ય લીધું. બળરામ તટસ્થ રહ્યા અને યાત્રાએ નીકળી ગયા. યાદવોમાંથી કેટલાએક પાંડવોને અને કેટલાએક કૌરવોને જઈ મળ્યા. એકે આ ટંટો એક પ્રાન્ત જેટલા રાજ્ય માટે હતો, છતાં સંબંધને લીધે આખા હિંદુસ્તાનમાં તે વ્યાપી ગયો. ઠેઠ દક્ષિણ સિવાયના આખા ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયો આ ખૂનખાર લડાઈ માટે તૈયાર થઈ દુરુક્ષેત્રમાં ભેગા થયા. દુર્યોધન તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી^૧ અને પાંડવો તરફ સાત

૧. ૨૧૮૭૦ ગજસવાર, એટલા જ રથી, એથી ત્રણ ગણા ઘોડે-સવાર અને પાંચ ગણા પાયદળનું લશ્કર એક અક્ષૌહિણી કહેવાય. એટલે એક અક્ષૌહિણીમાં ૨,૧૮,૭૦૦ તો લડનારા જ હોય; એ ઉપરાંત સારથિ, મહાવ્રત વગેરે જુદા. એકંદરે લગભગ ત્રણ લાખ મનુષ્યખળ એક અક્ષૌહિણીમાં થાય.

અક્ષૌહિણી સૈન્ય ભેગું થયું; એટલે લગભગ ચોપન લાખ માણસો આ પિત્રાર્ધઓની લડાઈમાં એકબીજાના પ્રાણ લેવા આવ્યા.

૨. લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં યુધિષ્ઠિરે ટંટાનો નિકાલ સમાધાનીથી લાવવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે, માત્ર પાંચ ગામ લઈ સંતોષ માનવાની તૈયારી

કૃષ્ણવિષ્ટિ બતાવી કૃષ્ણને વિષ્ટિ કરવા હસ્તિનાપુર મોકલ્યા. કૃષ્ણે તથા વિદુરે^૧ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધનને ઘણું ઘણું સમજાવ્યા, ભીષ્મે પણ કૃષ્ણને ટેકો આપ્યો, પણ દુર્યોધને ગર્વભર્યો ઉત્તર વાળ્યો કે એક સોય ઊભી રહે એટલી જમીન પણ પાંડવોને મળશે નહીં. સર્વ અનર્થોનું કારણ દુર્યોધન છે એમ વિચારી કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનને કેદ કરવા સલાહ આપી. પણ મોહવશ પિતાથી તે થઈ શક્યું નહીં. ઊલટું, દુર્યોધને કૃષ્ણને કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ કૃષ્ણ ચતુરાઈથી છટકી ગયા.

૩. વિષ્ટિ માટેની આ મુલાકાત વખતે દુર્યોધને શિંખટાચાર પ્રમાણે કૃષ્ણને રાજમહેલમાં રહેવા આમંત્રણ આપ્યું હતું; પણ કૃષ્ણ દુર્યોધનના ભાવરહિત આતિથ્યના લાલચુ ન હતા. એમણે કહ્યું : “માણસ બે કારણથી બીજાનું જમે : પોતાને ખાવા ન મળે માટે, અથવા બીજાના પ્રેમને લીધે. મને ખાવાની આપત્તિ આવી નથી, અને તારા આમંત્રણ પાછળ પ્રેમ નથી. હું તારે ત્યાં કેમ જમું?”

૧. ધૃતરાષ્ટ્રના સાવકા ભાઈ, પણ દાસીપુત્ર.

આમ કહી, એમણે વિદુરનું ગરીબ ઘર રહેવા માટે પસંદ કર્યું અને એની જોડે એસી સાદાં શાકરોટલો ખાવામાં આનંદ માન્યો.

૪. વિદુર એ આ કાળના ભારતવર્ષના ત્રણ મહા-પુરુષમાંના એક ગણાય. એમનું જીવન અત્યંત સાદું હતું. ન્યાયપ્રિયતા અને હડાપણમાં એમની ખરોખરીએ ભાગ્યે જ કોઈ થઈ શકે. ભીષ્મ ન્યાયપ્રિય અને કૃષ્ણ અને જ્ઞાની હતા, પણ એ પોતાને અર્થના દાસ ગણી કૌરવોનો અન્યાય અટકાવવાને અસમર્થ સમજતા, એટલું જ નહીં પણ એનો ત્યાગ કરવા માટે પણ એ સમર્થ ન હતા. એમને બધા દાદા તરીકે ગણતા. રાજ્ય-કારભારમાં કે યુદ્ધમાં એમની મદદ વિના દુર્યોધનને ચાલતું નહીં. છતાં દુર્યોધન એમની પાસે પોતાનું ધાયું કરાવી શકતો. એટલે દુર્યોધનના અન્યાયોમાં એમની સહાય એ નિમિત્તકારણ ગણી શકાય. વિદુરનો રાજખટપટમાં કાંઈ હિસ્સો નહોતો. એમની સાધુતા અને જ્ઞાનને લીધે જ માત્ર એમને બે વાત પૂછવામાં આવતી; પણ એમને કશુંયે જવાબદારીનું કામ સોંપાયું ન હતું. દાસીપુત્ર હોવાથી ક્ષત્રિય તરીકેનું પણ એમને માન ન હતું. એ યોદ્ધાએ ન હતા, પણ એમનામાં નીડરતાથી સત્યવચન કહેવાની ભારે હિંમત હતી. દુર્યોધન જે અન્યાય ચલાવી રહ્યો હતો અને પુત્રમોહને લીધે ધૃતરાષ્ટ્ર એને ટેકો આપ્યે જતો હતો, તે વિષે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી ફટકારી વિદુરે તેને અનેક રીતે

થેતવ્યો. મહાભારતના વિદુરનીતિ નામે ભાગમાં એણે ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલી શિખામણનો સમાવેશ થાય છે. વ્યવહારમાં ધર્મનીતિ કેવી હોય અને કેવી રીતે જાળવી શકાય એનું એમાં વિવેચન છે. કૌરવો પાતાની હઠ છોડતા નથી એમ જ્યારે એને લાગ્યું ત્યારે એણે કૌરવોનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુર છોડી તીર્થે ચાલી નીકળ્યા. કૃષ્ણે પાતે શસ્ત્ર ન ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પાંડવોના પક્ષમાં ભળ્યા. આ રીતે આ ત્રણ જ્ઞાની અને મહાત્મા પુરુષોએ દુર્યોધનકેશમાં ત્રણ જુદી જુદી જાતના ભાગ ભજવ્યા. એકે અન્યાયી છતાં ચાલુ મુકુટધારી રાજાને ટકાવી રાખવામાં જગતનું કલ્યાણ માન્યું, બીજાએ એનો ત્યાગ કરી મૌન ધરવાનું ઉચિત માન્યું, અને ત્રીજાએ એ રાજાનો નાશ કરવામાં જ પુરુષાર્થ માન્યો. સત્યાસત્યનો ઠીક વિવેક કરી શકનારાઓમાંયે આવી ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિ દરેક કાળમાં જોવામાં આવે છે; અમુક સમયે ચોક્કસ ધર્મ જો એ ઠરાવવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે એ બતાવે છે; અને તેથી, પાતાને જે સત્ય લાગે તે આચરતાં છતાં જુદો માર્ગ લેનારાની પ્રામાણિકતા વિષે દોષારોપણ ન કરવાનું શીખવે છે.

૫. બન્ને બાબુથી લડાઈની તૈયારીઓ થઈ. દુરુક્ષેત્રમાં બન્નેનાં દળો ગોઠવાયાં. કૃષ્ણે અર્જુનનું સારથિત્વ લીધું.

આ પ્રસંગને, મહાભારતના કવિઓએ તત્ત્વ-
 અર્જુનનો જ્ઞાનની દષ્ટિએ તપાસી ધર્માધર્મનું શાસ્ત્ર
 વિષાદ વિચારવામાં સાધનરૂપ બનાવ્યો છે. પ્રસંગ
 એમ આણ્યો છે કે જાણે લડાઈ શરૂ કરવાની આણી વખતે

એ બાબતનું સર્વ સૈન્યદળ નિહાળવા અર્જુનનો રથ આગળ આવ્યો. શંખો ટૂંકાયા. અર્જુન એ બાબતની તપાસણી કરવા લાગ્યો. ત્યાં અર્જુને જોયું કે આ લડાઈમાં કેવળ સગાંવડાલાંઓ જ પરસ્પર લડે છે. આવા ભયંકર યુદ્ધનાં માઠાં પરિણામ તેની દષ્ટિ આગળ તરી આવ્યાં. એણે એમાં પ્રજ્ઞનો નાશ, ક્ષાત્રવૃત્તિનો લોપ અને આર્યોની અધોગતિ સ્પષ્ટ જોઈ. આથી એને બહુ શોક થયો. એ લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થવા તત્પર થયો. એનો આ શોક કુસમયે, પોતાની ક્ષાત્રપ્રકૃતિમાં રહેલા બળવાન સંસ્કારોની પૂર્ણ ઓળખાણ વિના અને સદૃશસદ્વિવેકના બળથી નહીં, પણ ક્ષણિક મોહથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણી, કૃષ્ણે એને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે. જે ભાગમાં આ ચર્ચા થઈ છે તે ભગવદ્ગીતા. આ ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહ ઊતરી ગયો અને તે લડાઈ માટે સજ્જ થઈ ગયો.

૬. ગીતાનું રહસ્ય ટૂંકામાં સમજાવવું સહેલું નથી. લખાણ દ્વારા એ રહસ્ય જાણી શકાય જ એમ ખાતરી નથી.^૧ જે વાચકોને માટે આ જીવનચરિત્ર ગીતાપદેશ યોજાયેલું છે તે એનું સર્વ રહસ્ય સમજી શકે એવી સાધારણ રીતે આશા રાખી શકાય નહીં. એમને એટલું જ કહી શકાય કે એ શાસ્ત્રનું સત્પુરુષ પાસેથી વારંવાર શ્રવણ કરવું, શ્રદ્ધાથી એનું વારંવાર મનન અને

૧. છતાં આ જ લેખકનો લખેલો 'ગીતામન્થન' નામનો ગ્રંથ વાંચવા લલામણ છે.

અધ્યયન કરવું, ઇંદ્રિયો અને મનને સંયમમાં રાખી લક્ષિત કરવી અને સત્ય, દયા, ક્ષમા, અહિંસા, પ્રહ્લાન્યય ઇત્યાદિ ગુણો વધારવા, એટલે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતે જ પોતાની મેળે ગીતાને સમજતો જશે, અને જેમ જેમ તેની યોગ્યતા વધશે તેમ તેમ તેમાં નવું રહસ્ય સમજાશે. જ્યાં સુધી ગીતાનું રહસ્ય સમજાયું ન હોય ત્યાં સુધી સત્કર્મોમાં પ્રીતિવાળા થવું, પોતાનાં દેશ, કાળ, વય, પરિસ્થિતિ, જાતિ, શિક્ષણ, કુળ વગેરેના સંસ્કારોને અનુસરી જે કર્તવ્યકર્મો પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મબુદ્ધિથી, એ દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે લાયકાત મેળવવાની ઇચ્છાથી કર્યા જવાં. આ માર્ગ નિર્ભયતાનો છે. એ રીતે વર્તન રાખનારની ઉન્નતિ થયા વિના રહે જ નહીં.

૭. કહેવાય છે કે વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૪૬ના વર્ષના માગશર સુદ ૧૧થી અઢાર દિવસ સુધી ઘનઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું. એ લડાઈની બધી વાતો અહીં કહેવી પાલવે **યુદ્ધવર્ણન** નહીં. એમાંના કૃષ્ણને લગતા બેચાર પ્રસંગો જ અહીં વર્ણવીશું. દશ દિવસ સુધી ભીષ્મ કૌરવોના અને ભીમ પાંડવોના સેનાપતિ હતા. જોકે પાંડવો કૌરવોનો કચ્ચરઘાણુ તો ખૂબ કરતા, પણ ભીષ્મ હોય ત્યાં સુધી જીતવું કઠણ હતું. નવમે દિવસે ભીષ્મે પાંડવોનું ખૂબ નુકસાન કર્યું. અર્જુનને બચાવવા કૃષ્ણે રથને ફેરવવામાં પોતાની સર્વ કુશળતા દાખવી, તોપણ અર્જુન મૂર્છિત થયો. આ આ જોઈ કૃષ્ણને બહુ માડું લાગ્યું. એમને થયું કે ભીષ્મ પોતે પવિત્ર અને પૂજનીય હોવા છતાં કૌરવોનો પક્ષ તાણી

અધર્મને આશ્રય આપે છે. એ એક મરે તો લડાઈનો અંત વહેલો આવે. આ વિચારથી પોતાની ન લડવાની પ્રતિજ્ઞા છતાં કૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર લઈ ભીષ્મના રથ ભણી દોડ્યા. કૃષ્ણને પોતાની સામે ચક્ર લઈ આવતા જોઈ ભીષ્મે મહાન આશ્ચર્યકારક કૃત્ય કર્યું. એણે પોતાનાં ધનુષ્યબાણ રથમાં મૂકી દીધાં અને એ હાથ જોડી બોલ્યા : “દેવદેવેશ જગન્નિવાસ શ્રીકૃષ્ણ ! તારે હાથે મરણુ આવે તો ઘણું જ સારું. આલોક અને પરલોક બન્ને સુધરે. આવ અને ખુશીથી મને માર.” આ પ્રેમની ઢાલ આગળ બિચારા સુદર્શન ચક્રની ધાર પણ ખુટી થઈ ગઈ. પ્રતિજ્ઞા ભૂલી મારવાને ઉદ્ધૃક્ત થયેલા કૃષ્ણ શાંત થઈ ગયા. એમણે ભીષ્મને અન્યાયનો પક્ષ લઈ અનર્થનું મૂળ ન થવા સમજાવ્યા. ભીષ્મે કહ્યું : “રાજા પરમ દેવત છે. તેનું અમારાથી નિવારણ કરી શકાય નહીં.” કૃષ્ણે કહ્યું : “કંસને યાદવોએ દૂર કર્યો. કારણ કે તેને સમજાવતાં છતાં પણ તે સમજ્યો નહીં. એ તને ખબર છે ?” આ પ્રમાણે અધર્મી રાજાને દૂર કરાય કે નહીં એ વિષે તાત્ત્વિક વાદવિવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં અર્જુન સાવધ થયો અને કૃષ્ણને પ્રતિજ્ઞા ન તોડવા સમજાવી રથમાં પાછા લઈ ગયો. ફરીથી રીતસર યુદ્ધ શરૂ થયું.

૮. દશમે દિવસે પાછું અર્જુન અને ભીષ્મ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તે દિવસે અર્જુનનાં બાણોની વૃષ્ટિથી ભીષ્મ વીંધાઈ ગયા. આ પ્રમાણે આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, જ્ઞાની મહાત્માની જીવનલીલા પૂરી થઈ.

ભીષ્મનો
અંત

૯. ભીષ્મ પછી દ્રોણાચાર્યને કૌરવોનું સેનાપત્ય મળ્યું. ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ અતિશય વીરતા દાખવી રણમાં પડ્યો, તે રાત્રે અર્જુનને દ્રોણનું સેનાધિપત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી કે બીજા દિવસના સૂર્યાસ્ત પહેલાં દુર્યોધનના બનેલી જ્યદ્રથનો વધ ન થાય તો પોતે ચિતામાં બળી મરે. બીજે દિવસે જ્યદ્રથનું રક્ષણ કરવા કૌરવોની બૂહરચના મંડાઈ. પણ છેવટે પોતાની જ ગફલતીથી છેક સૂર્યાસ્ત સમયે તે માર્યો ગયો અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પાર પડી. આથી જાહે ભરાઈ કૌરવોએ રાત્રિ-યુદ્ધ શરૂ કર્યું. કર્ણે જોરથી પાંડવો પર હલ્લો કર્યો. પણ ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ રાત્રિયુદ્ધમાં કુશળ હતો. એણે કૃષ્ણની સલાહથી રાક્ષસી માયા રચી. કૌરવો પર પથરા વગેરેની વૃષ્ટિ કરી ખૂબ ઘાણ વાળ્યો; એટલે કર્ણે એના ઉપર પોતાની અમોઘ શક્તિ નાખી એનો અંત આણ્યો. કર્ણને એવું વરદાન હતું કે એ શક્તિ જેના ઉપર એ નાખે તેનો અવશ્ય વધ થાય, પણ એ શક્તિનો એનાથી એક જ વાર ઉપયોગ થઈ શકે. એ શક્તિનો એ અર્જુન સામે ઉપયોગ કરવા ધારતો હતો, પણ એ શક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર વપરાઈ જવાથી અર્જુન એ વિષે ભયમુક્ત થયો.

૧૦. બીજે દિવસે દ્રોણે દ્રૌપદીના પિતા તથા ત્રણ ભાઈઓને ઠાર કર્યા. આથી દ્રૌપદીના મોટા ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંચ દિવસના સતત શ્રમથી થાકી ગયેલા દ્રોણે છેવટે પોતાનાં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં અને ક્ષણ વાર સમાધિ લગાવી. તે અવસર જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણનું માથું ઉડાડી દીધું.

૧૧. દ્રોણ પછી કર્ણ સેનાપતિ થયો. એની અને અર્જુનની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. એ બેમાં કોણ ચડે એ ઠરાવવું મુશ્કેલ છે. પણ કર્ણ ગર્વિષ્ઠ અને કર્ણવધ બડાઈખોર હતો. એણે અત્યાર સુધીમાં દુર્યોધનને ખોટી સલાહ આપી અનેક અકર્મો કરાવ્યાં હતાં. લડાઈમાં એનું હૈવ વિપરીત થયું. એના રથનો ચાક એકાએક એક ખાડામાં ખૂંચી ગયો. એને ઊંચકીને બહાર કાઢવા માટે એણે શસ્ત્ર મૂકી દીધાં અને અર્જુનને પણ થોડી વાર લડાઈ થોભાવવા કહ્યું. પણ કૃષ્ણે એમ કરવા અર્જુનને ચોખ્ખી ના પાડી અને કહ્યું કે જેણે પદેપદે અધર્મ કર્યો છે તેને આ સમયે સ્વાર્થ માટે ધર્મનું બહાનું કાઢવાનો અધિકાર નથી. આથી અર્જુને પોતાનાં બાણ ચાલુ રાખ્યાં. કર્ણ ચાકને કાઢવા જતાં એક બાણથી વીંધાઈ મરણ પામ્યો.

૧૨. હવે કૌરવોની પડતી થવા લાગી. દુર્યોધન સિવાય સર્વ ભાઈઓ અને એના ઘણાખરા દુર્યોધનવધ યોદ્ધાઓ તથા સૈન્ય માર્યાં ગયાં હતાં. છેવટે દુર્યોધનને નાસીને એક ધરામાં સંતાઈ જવું પડ્યું. ત્યાં પણ એ પકડાયો, ત્યાં ભીમ અને દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું. આ વખતે ભીમે છળયુદ્ધ કરી, કૌરવરાજની સાથળ ઉપર ગદાનો પ્રહાર કરી એને મરણતોલ ઘાયલ કર્યો.

૧૩. લડાઈનો હવે અંત આવી ગયો. પાંડવોએ કૌરવોના તંબૂઓનો કળજો લીધો અને તેમાં પોતાના પક્ષનાં રહ્યાંસહ્યાં માણસોને રાખ્યાં. રાત્રે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા યાદવે એ તંબૂમાં પેસી ઊંઘમાં

એમનાં ખૂન કર્યાં. એમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો વગેરે માર્યા ગયા. કૃષ્ણે દીર્ઘદૃષ્ટિથી પાંડવોને એ તંખૂઓમાં રાત-વાસો ન કરવા સલાહ આપી હતી, એટલે તેઓ પોતે ત્યાં રહ્યા ન હતા. તેથી માત્ર એટલા જ બચી ગયા.

૧૪. આ રીતે કૃષ્ણના સુકાન તળે રહી પાંડવો આ રણ-નદી તરી ગયા ખરા, પણ એ જીત હાર કરતાં ઊંઝળી નહોતી. પાંડવપક્ષમાં પાંચે ભાઈઓ, કૃષ્ણ અને સત્રન્જિત યાદવ એ સાત, અને કૌરવપક્ષમાં કૃપ, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા એ ત્રણ ખાકી રહ્યા.

૧૫. લડાઈ પૂરી થયા પછી યુધિષ્ઠિર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય સ્વીકારવાની એણે ના પાડી. કૃષ્ણે એને ધણા સમજાવ્યા, પણ એના મનનું સમાધાન થયું નહીં. છેવટે કૃષ્ણ એને રણક્ષેત્રમાં ઘાયલ થઈ પડેલા ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા. એણે કરેલા રાજધર્મ અને મોક્ષધર્મના ઉપદેશથી યુધિષ્ઠિરનું સમાધાન થયું અને એ રાજ્ય સ્વીકારવા કબૂલ થયા. એનો અભિષેક કરી તથા અશ્વમેધ કરવાની સલાહ આપી કૃષ્ણ સહેજ નવરા પડે છે એટલી વારમાં વળી એક ખીન્નું સંકટ પાંડવો પર આવ્યું. યુદ્ધમાં પાંડવોના સર્વે પુત્રો માર્યા ગયા હતા, માત્ર અભિમન્યુની વિધવા ઉત્તરા તે વખતે સગર્ભા હતી. એના ઉપર જ વંશના વિસ્તારનો આધાર રહ્યો હતો, પણ છેલ્લે અશ્વત્થામાએ ગર્ભ ઉપર પણ પ્રહાર^૧ નાખી એને મારી

૧. ભારતયુદ્ધમાં પ્રહાર, નારાયણાસ્ત્ર, વૈષ્ણવાસ્ત્ર, અગ્ન્યાસ્ત્ર વગેરે અનેક અસ્ત્રોનાં નામ આવે છે. એમ મનાય છે કે એ મંત્ર-

નાખ્યો હતો. આથી એ બાળક મરેલું અવતર્યું. હવે વંશ ચાલુ રહેવાની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ. સ્ત્રીઓમાં રડારોળ થઈ રહી. ઉત્તરા કૃષ્ણની આગળ ખૂબ વિલાપ કરવા લાગી. એ કૃષ્ણથી જોઈ શકાયું નહીં. દયાથી એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ ઉત્તરાના ઓરડામાં ગયા અને એક આસન પર આચમન કરી બેઠા. પછી મૃત બાળકને બોળામાં લઈને મોટે સ્વરે બોલ્યા : “હું આજ સુધી મશ્કરીમાં સુધ્ધાં અસત્ય બોલ્યો નથી અને યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો નથી, તે મારાં પુણ્યથી આ મૃત બાળક જીવતો થાયો ! મારી સદૈવ ધર્મપ્રિયતા અને ધર્મના અધિષ્ઠાતા બ્રાહ્મણો પ્રત્યેની પૂજ્યતાને લઈને અભિમન્યુનો પુત્ર જીવન્ત થાયો. મેં વિજયમાં સુધ્ધાં બીજનો વિરોધ કર્યો નથી. તેને લઈને આ બાળકના પ્રાણ પાછા આવો ! કંસ અને કેશીનો મેં ધર્મથી નાશ કર્યો હોય તો તે બાળકથી આ બાળક ફરીથી સચેત થાયો !” આમ શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા, ત્યાં ધીમે ધીમે તે બાળકનો શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો અને થોડી વારમાં તેણે

વિદ્યાની શક્તિઓ છે. એ અસ્ત્રવિદ્યા હવે લુપ્ત થઈ ગઈ છે; પણ એ વાતો ખોટી છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મંત્રથી સર્પ, વીંછી વગેરે ઉતારનારા આજે પણ હોય છે. એક વાર મંત્રવિદ્યા સાધવાનું ભારતવર્ષમાં વ્યસન જ થઈ પડ્યું હતું. સર્વે અસામાન્ય બાળકોમાં અને છે તેમ આતોયે પુષ્કળ દુરુપયોગ થાય છે, અને એનાં નામ નીચે પાખડો ચાલે છે. આથી આવી વિદ્યાઓ વિષે જોયો અશ્રદ્ધા ધરાવે છે તેઓ વધારે સત્તામત માર્ગે રહે છે. જે વસ્તુ પોતે સમજી શકતો નથી, તેમાં શ્રદ્ધા મૂકતાં સંકોચ રાખવો, એમાં દોષ નથી. જેટલું સત્ય હશે, તેમાં, અનુભવ આવ્યે, શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે જ.

રુદન કરવા માંડ્યું. આ બાળક તે રાજા પરીક્ષિત, જેને શુકે ભાગવત સંભળાવ્યું એવી પુરાણની કથા છે. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરનો અશ્વમેધ થયો. યજ્ઞને ઉત્તમ રીતે પાર પાડી શ્રીકૃષ્ણ દારિકા આવ્યા.

ઉત્તરપર્વ

યુદ્ધ પછીનું કૃષ્ણનું બાકીનું જીવન ઘણુંખરું દારિકામાં જ ગયું. યુદ્ધ પછી કૃષ્ણ કેટલાકને મતે ૩૬ અને કેટલાકને મતે ૧૮ વર્ષ જીવ્યા હતા. આ અવધિમાં એમણે અનેક મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; ગો-પ્રાહ્મણની રક્ષા કરી; ગરીબોને દાન આપી તેમનાં દુઃખ ટાળ્યાં. એમાંથી સુદામાની વાત પ્રસિદ્ધ છે.

૨. સુદામા અને કૃષ્ણ સાંદીપનિની શાળામાં સાથે લણ્યા હતા અને બન્ને ગાઠ મિત્રો થયા હતા. પણ સુદામાનો ગૃહસંસાર ઘણો ગરીબીવાળો થયો.

સુદામા

તેની પત્નીના આગ્રહથી એ એક વાર કૃષ્ણ પાસેથી મદદ મેળવવાની આશાથી દારિકા ગયા. મિત્રને ભેટ તરીકે આપવા ગરીબ પ્રાહ્મણીએ ક્યાંકથી માગી આણેલા બે મૂઠી પૌંઆ સુદામાની પિછોડીએ બંધાવ્યા. કૃષ્ણ રુકિમણીના મહેલમાં બેઠેલા હતા, ત્યાં સુદામા જઈ પહોંચ્યા. તેને જોતાં જ કૃષ્ણ આનંદથી પલંગ પરથી કૂદી પડ્યા. બન્નેની આંખોમાંથી આંસુનાં નીર વહેવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે ઊના પાણી વતી સુદામાનાં ચરણો ધોયાં અને તે ચરણોદકને પોતાની આંખે લગાડ્યું. મધુપર્કથી તેની પૂજા કરી અને પોતાના જ

પલંગ ઉપર બેસાડ્યા. બાળપણની અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાની વાતો કરવામાં બે મિત્રોએ આખી રાત ગાળી. કૃષ્ણે સુદામાની કૌટુંબિક સ્થિતિના સમાચાર પૂછ્યા અને લાલીએ મોકલેલી ભેટ માટે અત્યંત પ્રેમથી માગણી કરી ! સુદામાએ લજવાતાં લજવાતાં પૌંઆની નાની પોટલી કાઢી આપી. જાણે અમૃત મળ્યું હોય એમ કૃષ્ણે તેમાંથી મૂઠી ભરી વખાણી વખાણી ખાધા. બીજી મૂઠી રુકિમણી વગેરેએ માગી લીધી. બીજે દિવસે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓએ સ્નાનાદિક વગેરેથી અને મિષ્ટાન્નથી ગ્રાહણનું સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. સુદામા ઘેર જવા નીકળ્યા તે વખતે કૃષ્ણ દૂર સુધી વળાવવા ગયા. શરમના માર્યા સુદામાએ કૃષ્ણની આગળ કશી ચાચના કરી નહીં. કદાચ મૈત્રીનો પવિત્ર સમાનતાનો સંબંધ દાતા અને ચાચકના હીન સંબંધથી કલુષિત થવાની ધાસ્તીથી કૃષ્ણે પણ મિદાય કરતાં એને કશું આપ્યું નહીં; પણ સુદામાએ ઘેર જઈ જોયું તો પોતાને ઘેર સમૃદ્ધિ જોઈ. આ સર્વ સંપત્તિ કૃષ્ણ તરફથી આવી એમ જ્યારે એના જાણુવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાથી તેનું હૈયું ભરાઈ ગયું અને કૃષ્ણની મિત્રભક્તિ માટે આશ્ચર્ય થયું.

૩. રાજમદ એ કૃષ્ણના કાળના ક્ષત્રિયોનું પ્રધાન દૂષણ હતું. એ મદનું મદન કરવું એ કૃષ્ણના જીવનનું ધ્યેય હતું એમ કહી શકાય. એ ઉદ્દેશથી એમણે યાદવોનો રાજમદ રાજ્યલોભી અને ઉન્મત્ત કંસ, જરાસંધ, શિશુપાળ ઇત્યાદિનો નાશ કર્યો. એ જ ઉદ્દેશથી કૌરવકુળનું નિકંદન કરાવતાં આંચકો ખાધો નહીં; પણ હવે

એ રાજમદ ત્યાંથી ઊતરી સ્વજ્ઞાતિમાં ભરાયો. એમના પ્રભાવથી યાદવો સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. એમને 'તું' કહેવાની કેઈની હિંમત ન હતી; એટલે એ પણ હવે છકી ગયા. માથે શત્રુ ન રહ્યા એટલે વિલાસી થયા. જૂગટું અને દારૂનું છડેચોક સેવન કરવા લાગ્યા. દેવપિતૃની નિંદા, અને પરસ્પર દ્વેષ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યાં. સ્ત્રીઓની ઉપર નિર્ભજનપણે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આવી યાદવોની અવનતિ જોઈને કૃષ્ણને ખડું દુઃખ થયું. એ સ્થિતિ સુધારવા વૃદ્ધ વસુદેવ રાજાએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. દારૂ પીવાની મનાઈ કરી, પણ યાદવોએ છૂપી રીતે તે વ્યસન ચાલુ જ રાખ્યું, અને એમનું ઉન્મત્તપણું કમતી થયું નહીં; આ સર્વ વિપરીત બુદ્ધિ વિનાશકાળની નિશાની છે એમ કૃષ્ણે જોઈ લીધું. આથી પ્રવૃત્તિમાંથી તેમનું મન ઉદાસ થવા લાગ્યું.

૪. વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૧૦ (અથવા ૩૦૨૮)મા વર્ષે કાર્તિક વદિ ૩૦ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ થયું હતું. એ પર્વે નિમિત્ત કૃષ્ણે સર્વ યાદવોને પ્રભાસતીર્થ યાદવસંહાર જવાની સલાહ આપી. સ્ત્રીપુત્ર સહિત સર્વે યાદવો ત્યાં ગયા. ગ્રહણ છૂટ્યા પછી ત્યાં એક મહોત્સવ થયો. સુરાનો પ્રતિબંધ આહીં લાગુ ન હોવાથી નાચતાલ સાથે દારૂ પણ બેશુમાર ઊડ્યો. વાતવાતમાં ભારતીય યુદ્ધની સ્મૃતિઓ શરૂ થઈ. તેમાં વિરુદ્ધ પક્ષમાં ગયેલા એકબીજાની જોડે વાદવિવાદે ચડ્યા. વાદમાંથી ગાળાગાળી અને ગાળો-માંથી લડાઈએ ઊતરી પડ્યા. થોડી વારમાં તે લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. માત્ર બળરામ અને કૃષ્ણ તટસ્થ રહ્યા;

પણ તેમનેયે મારવા યાદવો ઊઠ્યા, ત્યારે તેમણે પણ શસ્ત્રો ઉઠાવ્યાં. શસ્ત્રો ન મળ્યાં, એટલે સમુદ્રતીરે ઊગી નીકળેલી માટી માટી ડાંગ જેવી સોટીઓ લઈ તેથી સર્વે ભાંડ્યા. ક્ષત સ્ત્રીઓ, છોકરાં, દારિકામાં રહેલાં વૃદ્ધ જનો અને રામ તથા કૃષ્ણ સિવાય સર્વે યાદવ ક્ષત્રિયોનો આ દાગની ધૂનમાં નાશ થયો. કૃષ્ણના સર્વે પુત્ર-પૌત્રો પણ આ યુદ્ધમાં પડ્યા.

૫. ભારતીય યુદ્ધની શક્ત્યાંતમાં કુળના સંહારથી જે અનિષ્ટ પરિણામો નીપજવાની અર્બુનને ધારતી હતી, તે સર્વે સાચી પડી. અસુરોના નાશથી ભૂભાર ઉતારવાની કૃષ્ણની મુશ્કેલી એ વ્યક્તિઓના સંહાર પૂરતી સાચી પડી, પણ આસુરી સંપત્તિનો નાશ થયો નહીં. એ તો રણરની કોથળીમાં ભરેલી હવાની માફક ડાળો ખૂણો દાખતાં જમણે ખૂણે અને જમણો ખૂણો દાખતાં ડાબે ખૂણે ફૂલી ઊઠેલી જણાઈ !

૬. કૃષ્ણે પોતાના સારથિને બોલાવી આ ભયંકર હકીકત હસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને જણાવવા કહ્યું અને યાદવોની સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને દારિકાથી નિર્વાણ લઈ જવા અર્બુનને સંદેશો કહેવડાવ્યો. સારથિ હસ્તિનાપુર ગયો અને કૃષ્ણે સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને દારિકા પહોંચાડ્યાં. બળરામે પ્રાણનો નિરોધ કરી દેહ છોડવા સમુદ્રકિનારે આસન વાળ્યું. કૃષ્ણે દારિકા જઈ વસુદેવ-દેવકીના પગમાં માથું મૂકી સર્વે શોકજનક સમાચાર સંભળાવ્યા અને યોગથી પ્રાણત્યાગ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

નમસ્કાર કરી કૃષ્ણ શહેર બહાર નીકળ્યા અને એક ઝાડને અઢેલી ડાળી સાથળને ઊભી રાખી, તે ઉપર જમણે પગ મૂકી બ્રહ્માસન વાળી બેઠા. એટલામાં એક ભીલે કૃષ્ણના પગના તળિયાને મૃગનું મોં સમજી તે ઉપર તાકીને બાણ માર્યું. આ રીતે આ મહાન પુરુષનો ઓચિંતો અંત આવ્યો.

૭. શ્રીકૃષ્ણનું આખું ચરિત્ર નિઃસ્વાર્થ લોકસેવાનું અનુપમ દશાન્ત છે. જન્મ્યા ત્યારથી તે લગભગ સો કે સવાસો વર્ષ સુધી એમણે કદીયે નિરાંત વાળી કૃષ્ણમહિમા નથી. બાળપણને ગરીબીમાં પારકાને ઘેર કાઢ્યું; પણ એ બાળપણને પણ એમણે એવી સુંદર રીતે દીપાવ્યું કે ભારતવર્ષનો મોટો ભાગ એ બાળકૃષ્ણની ઉપર જ મુગ્ધ થઈ માત્ર એટલા જ જીવનને પણ અવતાર માનવામાં પોતાને કૃતાર્થ થતો સમજે છે. એમની યુવાવસ્થા માતા-પિતાની સેવામાં, રખડતાં સ્વજનોને એકત્ર કરી એમનામાં નવું જીવન જગાડવામાં, પોતાના પરાક્રમથી નિઃસહાય રાજાઓને મદદ કરવામાં અને સામ્રાજ્યલોભી રાજાઓનો સંહાર કરવામાં ગઈ, એમના આયુષ્યનો ત્રીજો કાળ એમણે તત્ત્વચિંતન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ગાળ્યો. આ પછી તેમણે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દીધું, તોપણ પોતાના ચાતુર્યથી ન્યાયીને ન્યાય આપવામાં એમણે પાછી પાની કરી નથી. એમને જ લીધે નરકાસુરના પંજમાંથી અબળાઓનો છુટકારો થયો, જરાસંધનો પુરુષમેધ અટક્યો અને પાંડવોને ન્યાય મળ્યો. ભારેમાં ભારે રાજ્યખટપટ કરતાં છતાંયે એમણે મશ્કરીમાં

પણ અસત્ય ભાષણ કયું નથી, ધર્મના પક્ષને છોડ્યો નથી, વિજયમાંયે શત્રુનો વિરોધ કર્યો નથી, એવી એમની પ્રતિજ્ઞા મહર્ષિ વ્યાસે ગાઈ છે; અને એની સાબિતી તરીકે પરીક્ષિતનું પુનરુજ્જીવન વર્ણવ્યું છે. આટલું છતાંયે એમના ઉપર જ્યાં અનીતિ કે કપટનું આળ ચડે એવું જણાય છે, ત્યાં ત્રણ કારણો છે; (૧) તે કાળની યથાર્થ હકીકત સમજવામાં કાંઈક ખામી; (૨) શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ ઠરાવવા માટે જ્યારે સંપ્રદાય-પ્રવર્તકોનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે ભગવાનને તો સત્કર્મ તેમ જ કુકર્મ બધું કરવાની છૂટ હોય, અને બધું કરતાં છતાં એ નિર્લેપ હોય,—એ સિદ્ધાંત વાચકના મન પર ઠસાવવા માટે, કૃષ્ણને નીતિ તેમ જ અનીતિ બન્નેના આચરનારા તરીકે ચીતરવા માટે એમના જીવનમાં નવાં વૃત્તાન્તો જોડી-જોડીને ઉમેરવામાં આવ્યાં. આ અતિશય અયોગ્ય થયું એમાં શક નથી. કૃષ્ણને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ બનાવવા જતાં સામાન્ય નીતિપરાયણ સજ્જનથીયે હલકા તેઓએ ચીતર્યા; અને (૩) કૃષ્ણકથા કોઈ અમૂર્ત વિચારની મૂર્ત રૂપકાત્મક કથા છે એમ ઉપલા હેતુથી જ સમજવાની કલ્પના શરૂ થઈ અને એ કલ્પનાના પોષનારાઓએ પોતે કલ્પેલાં રૂપકોના વધારે વિસ્તાર કરવા માટે એને અનુકૂળ વધારો કર્યો. દા. ત. રાધાવિવાહ, ગોપીઓ સાથેનો કલ્પેલો વ્યભિચાર સંબંધ, રાસલીલા એ બધાં રૂપકો છે એમ વૈષ્ણવ વિચારકોનું કહેવું છે. એમ હોય તો એ કથાઓ કાલ્પનિક છે એમ ઠરે છે.^૧

૧. જુઓ પાછળ નોંધ ૯મી.

૮. કૃષ્ણના દેહાંત પછી વૃદ્ધ વસુદેવ, દેવકી અને
 કૃષ્ણની પત્નીઓએ કાષ્ઠલક્ષણ કયું. ખાકીના
 પાંડવો હિમાલયમાં માણસોને અન્નું હસ્તિનાપુર લઈ ગયો.
 કૌરવોનું નિકંદન કરનાર ખાણાવલી અન્નું
 વૃદ્ધાવસ્થાથી અને કૃષ્ણના વિયોગથી એટલે બધું નિર્બળ
 બની ગયો કે રસ્તામાં કેટલાક લૂંટારુઓ સામે પણ એ
 સંઘનું રક્ષણ કરી શક્યો નહીં, અને એનું દ્રવ્ય લૂંટાયું.
 પાંડવોની રાજપ્રતિષ્ઠા અને શાસનમાં કેટલી ઢીલાશ આવી
 હશે એ આ નાનકડા બનાવમાં તરી આવે છે. યુધિષ્ઠિરે
 યાદવોના બુદ્ધા બુદ્ધા વંશજોને બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે રાજ્યો
 બનાવી પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી. પછી પરીક્ષિતને સિંહાસન
 પર બેસાડી પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે હિમાલયમાં ચાલી
 નીકળ્યા. ત્યાં જ તેમનો અંત થયો.

૯. કૃષ્ણના અંત પછી ભારતવર્ષની પડતીનો
 પ્રારંભ થયો.

નોંધ

ગોકુળપર્વ

નોંધ ૧લી : આકાશવાણી — ચિત્તમાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનનું જ્ઞાન રહ્યું છે એવો દરેકને કોઈ કોઈ વાર અનુભવ થાય છે. જેણે પરિપૂર્ણ રીતે સત્ય પાળ્યું છે તેની વાણી ભવિષ્યની હકીકતો વિષે પણ ખરી પડે છે. બીજાઓને પણ એનું ઘણી વાર સ્વાભાવિક સ્ફુરણ થાય છે. પણ કાંઈક અદ્ભુત ધ્યાન ખેંચાય એવા પ્રસંગ સાથે સ્ફુરણ થાય ત્યારે સામાન્ય માણસો એ જ્ઞાનને ઓળખે છે. કોઈ વાર તે ગેબી અવાજના રૂપમાં, કોઈ વાર જાગ્રતમાં કે સ્વપ્નમાં કોઈ વ્યક્તિના દેખાવ સાથે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે તે આકાશવાણી કે દિવ્ય-દર્શનને નામે ઓળખાય છે.

નોંધ ૨જી : આપણા યુગના...છે — આપણા ઉપર છેક અદ્ય વયથી જ એવા હલકા સંસ્કાર પડ્યા માંડે છે કે આજના કાળમાં આઠદશ વર્ષના બાળકને પણ અભ્યર્ચ્ય વિરોધી વિચારોથી મુક્ત ન ગણી શકાય એવું ઘણાક અનુભવીઓનું માનવું છે. જે વિષે બાલક અજ્ઞાન છે તે વિષેના વિચારો આપી ઊલટો એને એ વિષય ઉપર વિચારતો કરી મૂકવો એ કીક નથી, એવી ધાસ્તીથી એ વિષે મૌન રાખવું એ તેમને ઉચિત લાગતું નથી. આજના તાત્કાલિક ધલાજ માટે અભ્યર્ચના સંબંધમાં બાળકોને ચેતવી દેવા એ સલાહ કદાચ અયોગ્ય ન હોય, પણ એ રોગતો ધલાજ છે, અટકાવ નથી એ યાદ રાખવું નોંધ એ. ખરો ઉપાય તો વાતાવરણ શુદ્ધ કરવામાં, હલકા સંસ્કારો પડે એવા સંજોગોથી બાળકોને દૂર રાખવામાં, તથા નિર્દોષ વ્યવહારનું એમને

દર્શન થાય અને આજી વ્યવહાર પાછળ ડોઈ ચોરીનો વ્યવહાર રહ્યો છે એવી એમને ગંધ પણ ન આવે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવામાં છે. આપણાં કેટલાંયે કુટુંબોમાં માની આળકને ઇનામની લાલચ કે છેવટની ધમકી સારી કન્યા લાવવાની કે ન મળવા વિષેની હોય છે. આળકોને કહેવાની આપણી કેટલીયે લોકકથાઓનું સાધ્ય રાગની કુંવરી જોડે લગ્ન કરાવી આપવાનું હોય છે — જાણે પરણવું એ જ જીવનનું ધ્યેય હોયની શું? આપણા વિલાસી વિનોદો, રાજસી ભોજનો, હલકી નવલકથાઓ, ખીલત્સ નાટકો અને સિનેમાઓ, નફ્ટ જાહેર-ખખરો કેટલાંયે કિશોરકિશોરીઓનું જીવન પોતાને તેમ જ સમાજને શાપરૂપ કરી મૂકે છે, એનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપી ભેડે છે. એ લોકકથાઓના કે નવલકથાઓના, નાટકોના કે સિનેમાઓના, ઇતિહાસ-સંશોધકો ભલે સંગ્રહ અને સમાલોચના કરે; ધૂળધોવાની માફક એમની પણ જરૂર છે જ. પણ જૂનું સમાજમાં ઓળખાત થયેલું માટે આપવા જેવું જ એ વિચાર ભૂલભરેલો છે.

આપણા ભક્તો પણ એ જ વાતાવરણમાં જાહેરેલા, એમના હૃદયમાંયે સૂક્ષ્મ રીતે વિલાસી વૃત્તિઓનાં ખીજ રહેલાં, તે એમનાં ભજનોમાં તરી આવ્યા વિના રહ્યાં નહીં. એમણે કૃષ્ણને સ્ત્રી માટે રિસાતો, સ્ત્રી મળવાની લાલચે મનાતો, ગોપીઓ જોડે સંકેતો કરતો, રાધા જોડે છૂપું લગ્ન કરી આવતો એવો આળક અને વ્યભિચારી યુવાન ચીતર્યો છે અને એ સર્વેનો ‘પરમેશ્વરની સર્વે લીલાઓ દિવ્ય અને નિર્ગુણ છે’ એ માન્યતા તળે બચાવ કર્યો છે. એ બચાવમાં ખરી નિર્ગુણતા અને દિવ્યતા એમની નિર્વ્યાજ શ્રદ્ધાની જ છે. અસત્યમાંથી સત્યમાં જવાય છે એ ખરું, પણ તેથી અસત્ય એ સત્ય થઈ શકતું નથી તેમ એ સિદ્ધાંતમાંની શ્રદ્ધા મનુષ્યની અંશતઃ ઉન્નતિ કરે, પણ તેથી એ સિદ્ધાંત અચલ છે એમ ન કહી શકાય.

પાંડવપર્વ

નોંધ ૩૭ : પુરુષમેધ — જે યજ્ઞમાં બલિ તરીકે માણસને મારવામાં આવે છે તેને નરમેધ - પુરુષમેધ કહે છે. સર્વોપરી સ્થાન મેળવવા માટે રાજાઓ તેમ જ બ્રાહ્મણો આવે. ભયંકર યજ્ઞ પ્રાચીન કાળમાં કરતા. વેદમાં હરિશ્ચંદ્ર અને શુનઃશેપની વાત છે. તેમાં હરિશ્ચંદ્ર શુનઃશેપનો બલિ આપી વરુણદેવને સંતુષ્ટ કરવા માગે છે.

એક પ્રાચીન લેખક લખે છે :—

વૃક્ષાંશિછત્વા, પશુન્ હત્વા કૃત્વા રુધિરકર્દમમ્ ।

યજૈશ્ચેદ્ગમ્યતે સ્વર્ગં નરકઃ કેન ગમ્યતે ॥

વૃક્ષોને કાપી, પશુઓને મારી, લોહીનો કાદવ કરીને કરેલા યજ્ઞો વડે જે સ્વર્ગે જવાનું હોય, તો નરકમાં કોણ જવું હશે?

નોંધ ૪૧ : રાજસૂય યજ્ઞ — સમ્રાટ અથવા ચક્રવર્તી રાજા પોતાના રાજ્યપારોહણ સમયે (અથવા પાછળથી અન્ય રાજાઓની સંમતિથી ચક્રવર્તી તરીકે સ્વીકારાય ત્યારે) આ યજ્ઞ કરતો.

અશ્વમેધ — જે રાજા અત્યંત બળવાન હોવાનો દાવો કરતો હોય તે અશ્વમેધ કરતો. જે એનું બળ સર્વ સ્વીકારે અથવા સિદ્ધ થાય તો એ યજ્ઞ કરી શકે.

નોંધ ૫૧ : અવભૂથસ્નાન — હિંદુ જીવનના સર્વ સંસ્કારો, વિધિઓ અને વિશેષ ઉત્સવોની ઉજવણીમાં યજ્ઞ આવશ્યક ગણાય છે. પ્રત્યેક યજ્ઞની શરૂઆત તથા પૂર્ણાહુતિ સ્નાનથી થાય છે. ઉપવીત લીધા પહેલાં નાહવું પડે અને ત્રિદાધ્યન પૂરું થાય ત્યારે પાછું નાહવું પડે. એ સ્નાતક કહેવાય. તે જ પ્રમાણે વિવાહ, પ્રેતક્રિયા વગેરે સર્વે સંસ્કારોમાં સ્નાન થાય છે. એ જ રીતે રાજસૂય વગેરે વિશિષ્ટ યજ્ઞોની શરૂઆત તેમ જ પૂર્ણાહુતિ સ્નાનથી થાય છે. એ છેવટનું સ્નાન અવભૂથસ્નાન કહેવાય છે.

ધૂતપર્વ

નોંધ ફકી : શકુનિનું મહેલું—એક પાપ બીજાં પાપો કરાવે છે. એક ભૂલને ઠાંકવા માટે તે અસત્ય બોલાવી બીજા ભૂલ કરાવે છે. દુષ્ટ માણસો આપણે કીધેલાં પાપોનો લાભ લેતાં ચૂકતાં નથી. અને પોતાનો અર્થ સાધવા એ પાપનું મહેલું મારી અથવા એને ઉઘાડું પાડવાનો ભય દર્શાવી આપણી પાસે બીજું પાપ કરાવે છે. પાપનું મહેલું સાંભળવાની અથવા એ ઉઘાડું પડે તે જોવાની આપણામાં શક્તિ નથી હોતી એટલે આપણે એની પાપી ઇચ્છાને વશ થઈ બીજું પાપ કરીએ છીએ; પણ એથી દિવસે દિવસે આપણી અવનતિ જ થાય છે. છેવટે, એનું પરિણામ એવું આવે છે કે કાં તો આપણી પાપની ભાવના જ ભુટ્ટી થઈ જાય છે, અથવા છેવટે અધાં પાપનો ઘડો ભરાઈ સામઠું ફળ ભોગવવાનો દુઃખકારક સમય આવે છે. પાપને વિષે નફ્ટ થઈ જવું એવી પાપી સોજતીની સલાહ હોય છે : નફ્ટાર્મમાં હિંમત છે એમ એ મનાવે છે. પણ સહેજે વિચારતાં જણાશે કે એમાં તો બિલ્લટી કાયરતા રહી છે. આપણા પાપનું કોઈ આપણને સ્મરણ કરાવે અથવા એને ઉઘાડું પાડે એથી આપણે ડરીએ છીએ. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ કાળે લેવું જ પડશે એવી અંતઃકરણમાં રહેલી અવ્યક્ત ચિંતા અને એનું દુઃખ ભોગવવાનો ડર, પ્રાયશ્ચિત્તની ઘડી થોડો વખત પણ લંબાય તો સારું એવી આપણા મનમાં ઇચ્છા ઉપજાવે છે. તે અકલ્પ્યાણુકારક ઇચ્છાને પાપી સોજતનાં મહેલું અથવા ધમકીનું પીટબળ હોય છે. એમ આપણે એના ભોગ થઈ પડી બીજું પાપ કરવા તૈયાર થઈએ છીએ.

નોંધ ઉમી : ભાઈઓની હોડ—એકત્ર કુટુંબનો કર્તાપુરુષ કુટુંબની મિલકતનો કેવળ વ્યવસ્થાપક જ નહીં, પણ માલિક; કેવળ મિલકતનો જ નહીં, પણ સર્વે કુટુંબીઓની શારીરિક સ્વતંત્રતાનો પણ — એ કૃષ્ણકાળમાં સામાજિક સ્થિતિ હતી એવું આ ઉપરથી

સમગ્રાય છે. જ્યાં ભાઈઓ પણ મિલકતમાં ગણાય ત્યાં સ્ત્રીની પણ એ જ દશા હોય એમાં નવાઈ નથી.

નાંધ દમી : દ્રૌપદીના વર — દ્રૌપદીનું ચારિત્ર એની વર-
યાચનામાં ઝગડો જોડે છે. એના પતિઓએ પુષ્કળ અપરાધઅધર્મ કર્યો
હતો, એના ઉપર સ્ત્રીજાતિ પર આવતું ભારેમાં ભારે સંકટ આણી
મૂક્યું હતું, છતાં પણ તેથી એના પતિ પરના પ્રેમમાં એણે ન્યૂનતા
ન આવવા દીધી. એ પ્રેમમાં હવે કૃતરાના જેવી સ્વામીભક્તિ નહોતી,
પણ એક સ્વતંત્ર સ્ત્રીની પતિ માટેની લાગણી હતી. હવે દ્રૌપદી
પત્ની — એટલે દાસી કે મિલકતનો ભાગ — રહી નહીં, પણ મિત્ર બની.
પુત્રનું કછોરુપણું પણ માનો વાત્સલ્યપ્રવાહ રોકી શકતું નથી; દ્રૌપદીની
પતિ પ્રત્યેની લાગણી પણ તેવા જ પ્રકારની હતી. પ્રેમની એ જ
રીત છે. એક વાર જેને આપણે અંતરથી ચાહી, તે ચાહને એના
કોઈ પણ દોષ કે આપણો મોહ તલભાર પણ ઓછો કરે તો એ
પ્રેમની કિંમત નથી.

ઉત્તરપર્વ

નાંધ દમી : કપટનું આળ — મને એમ લાગે છે કે કૃષ્ણે
પોતાનું જીવન નીચેના સિદ્ધાન્તો પર રચ્યું હતું :

(૧) કોઈ પણ માણસની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને પરાણે મરોડ-
વામાં માલ નથી. રાજસી કે તામસી પ્રકૃતિના માણસ પાસે એકાદ
વાર સાત્ત્વિક વેગ કે ભીરુતાના ક્ષણિક જોસમાં અત્યંત ધીરજવાળા
અને નિઃસ્પૃહી મનુષ્યથી સહન થઈ શકે એવા પરિણામવાળા ભારે
ત્યાગ કરાવવાથી એનું બધું જ થશે એમ ન કહેવાય.

(૨) જ્ઞાની ભારે સિદ્ધાંતોનો અમલ ન કરાવી શકે માટે એણે
સમાજનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી. લોકસંગ્રહાર્થે અજ્ઞાની એટલે

સકામ પુરુષોની બુદ્ધિનો ભેદ ન થાય એવી રીતે એણે યુક્ત થઈને, એટલે નાપુશીથી નહીં પણ પ્રયત્નપૂર્વક, કર્મનું આચરણ કરીને ભોકાને દોરવા જોઈએ.

(૩) તેથી, પોતે પોતાને માટે જે કૃત્ય ન કરે તે કૃત્ય ખીજાને તેના હિતાર્થે કરવાની સલાહ આપે અને પ્રસંગ આવે તો પોતે પણ તેને માટે કરી નાખે.

(૪) આસુરી વૃત્તિને એને ધરાવનારા પુરુષથી હમેશાં ભિન્ન કરવી શક્ય નથી. માટે આસુરી વૃત્તિનો નાશ કરવા માટે અસુરોનો પોતાનોયે નાશ કરવો પડે એમ બને.

આ સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખીએ તો કૃષ્ણના જીવનનાં અનેક ચરિત્રો સમજાઈ જાય એમ લાગે છે.

વાંચવાલાયક

- ૧ શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર — ચિંતામણિ વિનાયક વૈષ્ણવ મૂળ મરાઠી, તથા કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રીકૃત તેનો ગુજરાતી અનુવાદ (ચિત્રશાળા પ્રેસ : પૂના)
- ૨ કૃષ્ણચરિત્ર — અંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયકૃત મૂળ અંગ્રાણી તથા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત તેનો ગુજરાતી અનુવાદ

રામ-કૃષ્ણ

(ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના)

રામ-કૃષ્ણ

[ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાવેશના]

શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ વૈષ્ણવ હિંદુઓના મોટા ભાગના ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવ છે. બન્નેની પુરુષોત્તમમાં ગણના થાય છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સમાજ પોતાના પુરુષોત્તમ આદર્શ પુરુષોમાં કેવાં લક્ષણોની અપેક્ષા કરે છે તે એના દેવ વિષેની એની કલ્પના પરથી જાણી શકાય.

૨. હિંદુ સમાજની સહજ પ્રકૃતિ કઈ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ છે, કઈ ભાવના સાથે તદ્દૂપ થવા તરફ છે, તે જે દૃષ્ટિએ એ રામ અને કૃષ્ણને લજે છે તે પરથી જાણી શકાય. એટલા માટે રામ અને કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ ઉત્તમ અથવા પૂર્ણ તરીકે કેવાં ભાસે છે તેનો કાંઈક વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

૩. રામ ચડે કે કૃષ્ણ એ કહેવું સાહસ ગણાય. આર્ય પ્રકૃતિનાં, કેટલેક અંશે સમાન અને કેટલેક અંશે ભિન્ન છતાં, એ બન્ને સુંદર સ્વરૂપો છે. જેને જે પ્રકૃતિ પોતાના હૃદયના ભાવો સાથે વિશેષ મળતી જણાય, તેને તેના ઉપર વધારે ભક્તિ ઊપજવાની.

૪. જીવન એ એક મહાન અને કઠોર વ્રત છે, આયુષ્યના અંત પર્યંત પહોંચનારી સિપાહીગીરી છે. પોતાની નિર્દોષ જણાતી અભિલાષાઓને પણ દાષી રામચરિત્રનું તાત્પર્ય દઈ, પોતાના મનના કલેશોને પોતામાં જ સમાવી દઈ, રાત અને દિવસ પોતાનું સર્વસ્વ

જીવનનાં કર્તવ્યો બજાવવા માટે મૂકાયે હોમી દેવું — જેને પોતાનાં તરીકે માન્યાં તેમનું પણ એ જીવનયજ્ઞમાં બલિદાન કરવું, એ રામ-ચરિત્રનું તાત્પર્ય છે. રામની પિતૃલક્ષિતમાં, ગુરુલક્ષિતમાં, પત્નીવ્રતમાં, બંધુપ્રેમમાં, પ્રજાપાલનમાં, — ન્યાં જોઈએ ત્યાં રામ એ જીવનયજ્ઞના યજમાન અને વ્રતધારી જણાય છે. એમણે કદીયે જીવનને રમતગમતનો અખાડો નથી બનાવ્યો. બે ઘડીનાં ગરખાંને એમના સમયપત્રકમાં સ્થાન નથી. એમનાથી, કે એમની આગળ, કદી હાંસીમશ્કરી ન થાય. એમના મુખ પરથી ગંભીરતાની છટા ઊતરે જ નહીં. વસિષ્ઠ, કૌશલ્યા, દશરથ એમનાં ગુરુ-જનો ખરાં, પણ એમની ધાર્મિકતા, ગંભીરતા અને દૃઢ નિશ્ચિતતાનો પ્રભાવ એમની ઉપર પણ છાપ પાડ્યા વિના રહે નહીં. કેવી આજ્ઞા કરવી તે એમણે વિચારવું જ જોઈએ. રામના રોમેરોમમાં મહારાજપદ ઝળકી ઊઠે છે. એમના દરબારમાં ઊભા રહેનારને પોતા ઉપર અસત્ય, અપવિત્રતા કે અન્યાયનો વહેમ સરખો ન આવે એટલા શુદ્ધ થઈને જ જવું પડે. એ દિવ્ય કસોટી જ ઠરાવે. એમની ન્યાયવૃત્તિ પત્ની કે બંધુ કોઈને જીએ નહીં. એમના હૃદયમાં સ્વજન માટે અત્યંત પ્રેમ ખરો; એ પ્રેમને લીધે એ લક્ષ્મણે માટે લંકાધીશને મારવાને જેટલાં પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ જોઈએ તેમાંથી રતીભાર પણ ઊણુપ આવવા દે નહીં પણ છતાંયે પ્રેમને વશ થઈ એ બધું કરે, તેના કરતાં કર્તવ્યની — સત્ત્વ-રક્ષાની — ભાવનાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતા એ જણાય. એમના અંતરમાં રહેલી ઊંડી પ્રેમની લાગણી ઉપરછલક.

જેનારને માલૂમ ન પડે; અનેક વર્ષના નિકટ સહવાસથી જ એની પ્રતીતિ થાય. ખીજને તો એ નિષ્પક્ષપાતી, ન્યાયી, ધર્મપ્રિય, આંખને આંજી નાખે એવા તેજસ્વી અને કડક શાસ્તા જ લાગે. ઘણા શબ્દોથી કે લાડથી એ પોતાનો પ્રેમ સામાન્ય રીતે વ્યક્ત કરે નહીં, રામ આનંદના આવેશથી અદ્વંદ્યાસ્ય કરતા કવચિત જ સંભળાય, પણ પોતાનાં આશ્રિતજનોના ન્યાય્ય મનોરથોને પાર પાડીને તથા એમનાં સર્વ વિક્ષોને દૂર કરીને જ એ પોતાના પ્રેમની ખાતરી આપે.

૫. એટલું જ પરાક્રમ, એટલી જ પિતૃભક્તિ, ગુરુ-ભક્તિ, દામ્પત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, ભૂતદયા, મિત્રત્વ અને એટલી જ સત્યનિષ્ઠા, ધર્મપ્રિયતા તથા જીવનની પવિત્રતા ^{કૃષ્ણચરિત્રનું તાત્પર્ય} વિષે પૂજ્યતા છતાં શ્રીકૃષ્ણને જીવનયજ્ઞ એ એક કઠણ વ્રત નથી, પણ મંગલોત્સવ છે:—
અથવા વ્રતોત્સવ^૧ છે. સુખમાં સ્વાસ્થ્યનો આનંદ છે; મથુરામાં ગોમાંતક ઉપર જરાસંધને હંકારવાનો લહાવો છે. દારિકામાં વૈભવ છે, તો ગોકુળમાં વાછડાં અને ગોપોની સાથે રમતો છે. દુરુક્ષેત્રમાં કૌરવોના નાશથી અસુરોનો સંહાર થાય છે, તો પ્રભાસતીર્થમાં થતો યાદવોનો સંહાર પણ એવો જ છે. એકનો શોક કરવાની જરૂર નથી, તો ખીજમાંયે શાંતિ ઢળવા દેવાની જરૂર નથી.

૬. અને તેથી કૃષ્ણની સાથે રહેતાં આપણને સંકેત નથી લાગતો. બાળકૃષ્ણ ધારી આપણે એને ખોળામાં રમાડી શકીએ કે માખણ માટે નચાવી શકીએ, અથવા વાછડા થઈ એના પગને ચાટી શકીએ, કે આપણી પીઠ ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી કે આપણાં ગળાંને બાઝી હેત કરતો કદપી શકીએ. આપણે પવિત્ર હોઈએ કે અપવિત્ર, એ આપણો તિરસ્કાર કરવાનો નથી. આપણે મોકળે મને એના લાણામાં બેસી જમી લઈએ. આપણે સાથે ફરતાં હોઈએ તો એનાથી મર્યાદાપૂર્વક દૂર ચાલવાની જરૂર નથી. એને ખલે આપણો હાથ અને આપણે ખલે એનો હાથ. રામને પોતાના સારથિ કરવાની સુધીવ કે વિભીષણની કાંઈ હિંમત થાય ? પણ કૃષ્ણને એમ કહી શકાય. રામના દરબારમાં જનારે દરબારીની રીતભાત બાણવી બેઈએ, પણ કૃષ્ણના તો ઠેઠ અંતઃપુર સુધી ચીંથરિયો સુદામા પહોંચી જાય અને તેના પલંગ પર ચડી જાય. રામને ‘આપ’ કહી સંબોધવું બેઈએ, પણ કૃષ્ણ તો ‘તું’નો અધિકારી. કૃષ્ણની ભક્તિનો રસ આપણે એના દાસ થઈને ન લઈ શકીએ. ઉદ્ધવ જેવો કેઈ દાસ થવા જાય તો તે પણ ઠેઠ એના હૃદય સુધી પહોંચનારો વિશ્વાસુ મિત્ર બની જાય. સમાનતા સિવાય બીજો હક્ક એ માને જ નહીં. કૃષ્ણના દરબારમાં એક જ જાજમ હોય. એને ત્યાં ડાબે હાથે અમુક અને જમણે હાથે બીજો એવો શિષ્ટચાર ન હોય. એની પાસે તો ગોળ ફૂંડાળું કરીને જ બેસવાનું. એની પાસે ગાંભીર જ્ઞાનની ગોઠીઓ જ નિરંતર સાંભળવા મળશે એમ ન કહેવાય.

એ તો ગોકુળનાં વાછડાંની 'વાતો' પણ કહેતો હોય. રામનો અગાધ પ્રેમ અતેવાસી જ પારખી શકે, તેમ કૃષ્ણનાં અગાધ જ્ઞાનગાંભીર્ય નિકટ પરિચયથી જ જણાય. 'દેહદર્શી' તો એને 'પોતા જેવો સંસારી' જ દેખે.^૧

૭. કૃષ્ણ આપણા લક્ષ્મણાવનો લૂખ્યો છે. અનન્યપણે એની સાથે પ્રેમ બાંધ્યો તો એ આપણી ત્રુટિઓ જોવા નથી બેસવાનો; એ નિલાવી લેશે, સુધારી લેશે અને શીઘ્ર આપણને શુદ્ધ અને શાન્ત કરી મૂકશે.

૮. આ રીતે રામ અને કૃષ્ણ બન્ને જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ-વાળી મહાન વિભૂતિઓ છે. જે દેવો જેવા થવા ઉપાસનાનો હેતુ આપણે ઇચ્છીએ તે આપણા ઇષ્ટ દેવ કહેવાય. ઉપાસના જેવા થવું એ ઉપાસનાનો હેતુ. રામ અને કૃષ્ણના જેવા થવાની અભિલાષા હોવી જોઈએ; તો જ એની ઉપાસના સાચી.

૯. પણ રામના ઉપાસકને અધઃપાતની ધાસ્તી ઓછી છે. એ તો શુદ્ધ થાય તો જ પોતાના દેવના મંદિરમાં પેસી શકે. એણે પોતાના દેવને પ્રસન્ન કરવા જીવનને તતરૂપે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. દિવ્ય કસોટી માટે હાયક થવાની સાધના એણે કર્યાં જવાની. એને બ્રહ્મ થવાનો રાંલવ નથી. એ દિવસે દિવસે આગળ જ વધવાનો.

૧. "મુક્તાનંદ કે' હરિજનની ગતિ છે ન્યારી;

એને દેહદર્શી દેખે પોતા જેવા સંસારી."

દેહદર્શી—શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિનાં સુખને જ પ્રાધાન્ય આપવાવાળો.

૧૦. કૃષ્ણની ઉપાસના મોહક છે, પણ સહેલી નથી. સહજનનંદ સ્વામી કહે છે, તેમ એની રસિક ભક્તિથી પડી તો ઘણા ગયા છે અને તરી તો કોઈક જ કૃષ્ણોપાસનાનો ગયો છે. એનાં બે કારણો છે : એક તો કૃષ્ણની ગોપી બનીને ભક્તિ કરવાની વિકૃત રીત; અને બીજું, જીવનને ઉત્સવ માનવામાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક ભોગ-વૃત્તિને મળતું ઉત્તેજન.

૧૧. ઉપાસ્ય દેવ અને ભક્તની વચ્ચેનો સંબંધ અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે : માતા કે પિતા અને પુત્રનો, બંધુત્વનો, મિત્રતાનો, પતિપત્નીનો, પુત્ર અને માતાપિતાનો દેવ અને ભક્તનો સંબંધ અથવા સ્વામી-સેવકનો. એમાં દેવને જેવા સંબંધી બનાવીએ, તેના પ્રતિયોગી સંબંધીના ભાવ આપણામાં પ્રતિબિંબિત થાય, અને ધીમે ધીમે એ સંબંધનાં યોગ્ય લક્ષણો આપણે સ્વભાવ થઈ જાય. આપણે દેવને માતાપિતા તરીકે લઈએ અને જો આપણી ભક્તિ સાચી હોય તો આપણામાં આદર્શ પુત્રના ગુણો ઊતરે. તે જ પ્રમાણે દેવને આપણે પતિ તરીકે માનીએ તો આપણામાં સ્ત્રીત્વના ભાવ ઊપજશે. જર તરીકે લઈએ તો તેવા પ્રકારની સ્ત્રીના હાવભાવ ઊતરશે. ઉપાસનાભક્તિ એ ગોપીભક્તિ મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો યોગ છે. પુરુષને પૌરુષનો વિકાસ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વનો વિકાસ એ પૂર્ણતા છે. પુરુષમાં સ્ત્રીત્વનો ભાવ કે સ્ત્રીમાં પુરુષત્વનો ભાવ એ અધોગતિ છે. પુરુષે પોતાને સ્ત્રી તરીકે કલ્પ્યા કરવામાં પોતાનું પૌરુષ શુભાવવાના માર્ગ લેવા જેવું છે. આથી

સ્ત્રીત્વની પૂર્ણતા તો પ્રાપ્ત ન થાય, પણ પુરુષાર્થ ઓછો થાય અને સ્ત્રીને શોભનાર અને પુરુષને ઓખ લગાડનાર હાવભાવ જ માત્ર બિતરે. એથી ભોગવૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાય અને અત્યંત દૃઢ જાગૃતિ ન હોય તથા ભક્તિની ઉત્કટતા ન હોય તો અધઃપાત પણ થયા વિના રહે નહીં. કૃષ્ણની રાધા અથવા ગોપી તરીકે ઉપાસના કરનાર અનેક ભક્તો હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયા છે. એ સર્વેનાં ચરિત્રો તપાસતાં એમાંથી બ્રહ્મચારી, વીર, વિલાસ માટે ઉદાસીન, એવા ઘણા થોડા જણાશે. એથી બિલટું, પ્રસિદ્ધ રામભક્તો જેવા કે હનુમાન, રામદાસ, તુલસીદાસ વગેરે બ્રહ્મચર્ય, શૌર્ય, પુરુષાર્થ, વૈરાગ્ય વગેરે માટે પંકાયેલા છે. ગોપીની ભક્તિ જેવી મીરાંબાઈમાં શોભે છે તેવી પુરુષોમાં ન જ શોભે; અને સંન્યાસીઓમાં તેથીયે ઓછી.

૧૨. જીવન ઉત્સવરૂપે મનાય એ સ્થિતિ સારી છે. પણ ઉત્સવ એ ભોજ્ય વસ્તુ તરીકે મનાવાનો પણ સંભવ છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવનનો તડકો ભેયો જીવન એ ઉત્સવ નથી ત્યાં સુધી જીવનને ઉત્સવ ગણવામાં આપણને સુખ લાગશે; પણ જ્યારે છાંયડો જાય ત્યારે પણ એ ઉત્સવરૂપે જ મનાય તો જ જીવનને ઉત્સવ કહેવો યથાર્થ ગણાય. જે ક્ષણે દુઃખ એ અનિષ્ટ લાગે તે ક્ષણે આપણો અધઃપાત છે. ભક્તિ (ભોગ) મુક્તિને વિરોધી નથી એ વિચાર, — ભક્તિ અને મુક્તિ બેય સાધવાની લાલસા — એ જીવનને ઉત્સવ માનવાનું પરિણામ છે.

૧૩. માટે કૃષ્ણની ઉપાસના કૃષ્ણ જેવા થવાની આકાંક્ષાથી થવી જોઈએ. કૃષ્ણ જેવા ધર્મનિષ્ઠ, સત્યપ્રિય, અધર્મના વૈરી, અન્યાયના ઉચ્છેદક, શૂર, પરાક્રમી, સાહસિક, ઉદાર, બળવાન, બુદ્ધિમાન, વિક્ષાન, જ્ઞાની અને યોગી છતાં વાત્સલ્યપૂર્ણ, નિરલિભાની, નિઃસ્વાર્થી, નિઃસ્પૃહી, સર્વને સમાનતાનો હક્ક આપનાર, અત્યંત શરમાળ માણસને પણ નિઃસંકોચ કરનાર, ગરીબના - દુઃખિયાના - શરણાગતના બેલી, પાપીને પણ સુધારવાની આશા પ્રગટાવનાર, અધમને પણ ઉદ્ધારનાર, દરેકની પ્રકૃતિનું માપ લઈ તે પ્રમાણે તેની ઉન્નતિનો ક્રમ યોજનાર, બાળક જેવા અકૃત્રિમ — આવું આપણું ચારિત્ર્ય હોય તો જ આપણી કૃષ્ણોપાસના સાચી. ભૂતમાત્રને માટે નિઃસીમ કરુણા, પ્રેમ, દયા, ધર્મકર્મ કરવા સદૈવ તત્પરતા, પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કરવાની આકાંક્ષા, એ સર્વને માટે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરવાની વૃત્તિઃ એ એ સ્થિતિનો સાધનમાર્ગ છે.

ધર્મ એક જ છે

“મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જગતના બધા મહાધર્મો સાચા છે, બધા ઈશ્વરે નિર્મેલા છે, અને બધા તેનો જ આદેશ ફેલાવે છે, ને તે તે વાતાવરણમાં ને તે તે ધર્મમાં ઊછરેલા લોકોની આધ્યાત્મિક ભૂખને તૃપ્ત કરે છે. હું નથી માનતો એવો સમય કદી આવે જ્યારે આપણે કહી શકીએ કે જગતમાં ધર્મ એક જ છે. એક અર્થમાં આજે પણ જગતમાં મૂળ ધર્મ એક જ છે. પણ કુદરતમાં ક્યાંયે સીધી લીટી છે જ નહીં. ધર્મ એ અનેક શાખાઓવાળું મહાવૃક્ષ છે. શાખાઓ રૂપે ધર્મો અનેક છે એમ કહી શકાય; વૃક્ષરૂપે ધર્મ એક જ છે.”

— ગાંધીજી

ધર્મને સમજો

સાત પુસ્તકોનો સંપુટ

૧. હિંદુ ધર્મનું હાર્દ	૪૦.૦૦
૨. રામ અને કૃષ્ણ	૨૦.૦૦
૩. બુદ્ધ અને મહાવીર	૧૫.૦૦
૪. ગીતા અને કુરાન	૩૦.૦૦
૫. હજરત મહમદ અને ઈસ્લામ	૨૦.૦૦
૬. ઈશુ ખ્રિસ્ત	૨૦.૦૦
૭. અશો જરથુષ્ટ્ર	૫.૦૦

આ સાત પુસ્તકો એકસાથે ખરીદનારને
રૂ.૧૫૦ને બદલે રૂ.૬૦માં આપવામાં
આવશે.

SABARMATI ASHKAM
002434 Ahmedabad
Ram Ane Krishna

MRP: Rs. 20

કિંમત : ૧૫૦/- (સેટના)

ISBN 81-7229-124-8(Set)